

Evaluering av det offentlige
tobakksforebyggende
arbeidet i Norge 2003 - 2007

Rapport 7 fra HEMIL/SIRUS

Innføringen av røykfrie serveringssteder i Norge. Konsekvenser for omsetning, besøksfrekvens, trivsel og etterlevelse.

KARL ERIK LUND

SIRUS SKRIFTER NR. 1/2006

Statens institutt for rusmiddelforskning

Oslo 2006

Statens institutt for rusmiddelforskning (SIRUS) ble opprettet 1. Januar 2001 ved en sammenslåing av Statens institutt for alkohol- og narkotika forskning (SIFA) og dokumentasjonsseksjonen og biblioteket i Rusmiddeldirektoratet. SIRUS har som formål å utføre og formidle forskning og dokumentasjon omkring rusmiddelspørsmål og tobakksatferd med særlig vekt på samfunnsvitenskapelige problemstillinger. Institutt er Norges kontaktpunkt for Det europeiske narkotikaovervåkingscenter i Lisboa, EMCDDA.

Copyright SIRUS
Oslo 2006

ISBN 82-7171 284-6
ISSN 1503-454X

SIRUS
P.b. 565 Sentrum
0105 Oslo

Besøksadresse: Øvre Slottsgate 2B
Telefon: 22 34 04 00
Fax: 22 34 04 01
E-post: sirus@sirus.no
Nettadresse: <http://www.sirus.no>

SIRUS skriftserie

Følgende skrifter er utkommet i denne serien:

- 1/2002 Brofoss, Knut og Julia Ferkis (redaktører): *Alcohol Policy – Epidemiology – Primary Health Care* 161 s. Oslo 2002.
- 1/2004 Lund, Karl Erik og Jostein Rise: *Mediekampanje om røykfri serveringssteder våren 2004*. 36 s. Oslo 2004.
- 2/2004 Lund, Marianne og Rita Lindbak: *Tall om tobakk 1973 - 2003*. 39 s. Oslo 2004.
- 1/2005 Hetland, Hilde og Leif Edvard Aarø: *Hva kan forbedres i VÆR røykFRI-programmet? Intervjuer med elever, lærere og rektorer*. 59 s. Oslo 2005
- 2/2005 Hetland, Jørn og Leif Edvard Aarø: *Røykevaner, holdninger til innføringen av røykfrie serveringssteder og opplevelse av håndhevingsproblemer i serveringsbransjen – en prospektiv undersøkelse*. 76 s. Oslo 2005.
- 3/2005 Hetland, Jørn og Leif Edvard Aarø: *Røykfrie serveringssteder: Luftkvalitet, helse og trivsel blant ansatte i serveringsbransjen*. 46 s. Oslo 2005.
- 4/2005 Lund, Karl Erik: *Tobakksavgiften som helsepolitisk styringsinstrument*. 60 s. Oslo 2005.
- 5/2005 Amundsen, Ellen J.: *Alkohol- og tobakksbruk blant ungdom: Hva betyr innvandrerbakgrunn*. 92 s. Oslo 2005.
- 6/2005 Larsen, Elisabeth, Lund, Marianne, Lund, Karl Erik: *Evaluering av helseadvarslene på tobakkspakkene*. 34 s. Oslo 2005.

Forord

Statens institutt for rusmiddelforskning (SIRUS) og Senter for forskning om helse, miljø og livsstil (HEMIL), Universitetet i Bergen, har fått i oppdrag å evaluere myndighetenes samlede innsats for å forebygge tobakksrelaterte sykdommer for perioden 2003 - 2007. Resultatene vil i hovedsak bli publisert som vitenskapelige artikler i nasjonale og internasjonale fagtidsskrifter. I tillegg vil utvalgte deler av resultatene fortløpende offentliggjøres i en rapportserie der ambisjonen er å presentere funnene på en raskere og mer tilgjengelig form enn det som er vanlig for vitenskapelig publisering. Den foreliggende rapporten inngår i denne serien. Verdifulle kommentarer er mottatt fra Leif Edvard Aarø, Jørn Hetland (begge HEMIL), Jostein Rise (SIRUS), Hege Wang og Rita Lill Lindbak (begge Sosial- og helsedirektoratet) og Tore Sanner (Institutt for miljøbetinget kreft, Radiumhospitalet). Takk til Jann-Henrik Bardal, Mia Telstø, Marianne Lund og Elisabeth Larsen (alle SIRUS) for søk og systematisering av medieklipp og tilrettelegging av offentlig statistikk. Takk til Pia B Lund for hjelp med referanser.

Oslo, mai 2006

Karl Erik Lund

Innhold

1. Sammendrag

- 1.1 Bakgrunn
- 1.2 Endringer i omsetning, besøksfrekvens, konkurser og sysselsetting i serveringsbransjen
- 1.3 Trivselsendringer ved besøk på serveringssteder
- 1.4 Holdningsendringer til røykfrie serveringssteder
- 1.5 Endring i luftkvalitet
- 1.6 Etterlevelse og håndheving
- 1.7 Andre virkninger av røykfrie serveringssteder

2. Innledning

- 2.1 Begrunnelser for evaluering av røykfrie serveringssteder

3. Tidligere evalueringer

- 3.1 Evalueringer av Røykeloven av 1988
- 3.2 Evalueringer av røykeforbudssoner på serveringsstedene
- 3.3 Evalueringer av røykfrie serveringssteder fra andre institutter
  - 3.3.1 Røykeloven og gjester ved brune serveringssteder (NOVA)
  - 3.3.2 Luftkvalitet, helse og trivsel blant ansatte i serveringsbransjen (HEMIL)
  - 3.3.3 Røykevaner, holdninger til røykfrie serveringssteder og opplevelse av håndhevingsproblemer blant ansatte i serveringsbransjen (HEMIL)
  - 3.3.4 Lungefunksjon og eksponering for nikotin blant ansatte i serveringsbransjen (STAMI)
  - 3.3.5 Mediekampanje om røykfrie serveringssteder våren 2004 (SIRUS)
  - 3.3.6 Mediebildet i perioden 1. mai – 15. juli 2004 (Observer)
- 3.4 Foreløpig kunnskap
- 3.3 Etterspurt kunnskap

4. Det røykekulturelle normklima ved innføringen av røykfrie serveringssteder

- 4.1 Endringer i synet på passiv røyking i befolkningen
- 4.2 En sammenlikning av oppslutningen om loven av 1988 med oppslutningen om lovendringen i 2004

- 4.3 En sammenlikning av konfliktnivå i 1988 og i 2004
  - 4.3.1 Årsaker til lavere konfliktnivå i 2004 enn i 1988
  - 4.3.2 Etablerte lovene ny samfunnspraksis?

5. Materiale og metode

6. Endringer i omsetning, besøksfrekvens, konkurser og sysselsetting i serveringsbransjen

- 6.1 Omsetning fra bryggeriene til serveringsbransjen
  - 6.1.1 Datagrunnlag
  - 6.1.2 Resultater
- 6.2 Innberettet moms fra serveringsbransjen til fylkesskattekontorene
  - 6.2.1 Datagrunnlag
  - 6.2.2 Omsetningsendringer i pub/bar
  - 6.2.3 Omsetningsendringer i restaurant
- 6.3 Endringer i selvrapportert besøksfrekvens blant gjester
  - 6.3.1 Datagrunnlag
  - 6.3.2 Forskjeller i besøksfrekvens blant røykere og ikke-røykere
  - 6.3.3 Endringer i besøk på pub/bar
  - 6.3.4 Endringer i besøk på restaurant
  - 6.3.5 Svakhet ved spørsmålsstillingen
  - 6.3.6 Endringer i besøksfrekvens der lovendringen oppgis som årsak
  - 6.3.7 Endringer i besøksfrekvens blant ungdom
- 6.4 Endringer i selvrapportert besøksfrekvens fra ansatte
  - 6.4.1 Datagrunnlag
  - 6.4.2 Resultater
- 6.5 Endringer i konkurser
  - 6.5.1 Datagrunnlag
  - 6.5.2 Resultater
- 6.6 Endringer i sysselsetting
  - 6.6.1 Datagrunnlag
  - 6.6.2 Resultater
- 6.7 Klimatiske forhold
- 6.8 Utenlandske studier av økonomiske konsekvenser

7. Trivselsendringer ved besøk på serveringssteder

- 7.1 Datagrunnlag

- 7.2 Trivselsendringer på pub/bar
- 7.3 Trivselsendringer på restaurant
- 7.4 Svakheter ved spørsmålsstillingen
- 7.5 Endringer i trivsel hvor lovendringen oppgis som årsak
- 7.6 Lengter gjestene tilbake til den gamle ordningen?
- 7.7 Trivselshevede tiltak i serveringsbransjen
- 7.8 Utenlandske studier av trivselsendringer

8. Holdningsendringer til røykfrie serveringssteder

- 8.1 Datagrunnlag
- 8.2 Holdningsendringer i hele befolkningen
- 8.3 Oppslutningen om lovendringen blant ungdom
- 8.4 Oppslutningen om lovendringen blant ansatte
- 8.5 Opplever røykerne Røykeloven som mobbing?
- 8.6 Utenlandske studier av holdningsendringer

9. Endring i luftkvalitet

- 9.1 Datagrunnlag
- 9.2 Endring i luftkvalitet på pub/bar
- 9.3 Endring i luftkvalitet på restaurant
- 9.4 Har lovendringen ført til høyere eksponering for passiv røyking blant barn?
- 9.5 Utenlandske studier av endringer i luftkvalitet

10. Etterlevelse og håndheving

- 10.1 Datagrunnlag
- 10.2 Resultater
- 10.3 Utenlandske studier av etterlevelse og håndheving

11. Andre virkninger av røykfrie serveringssteder

- 11.1 Gatebråk, naboklager, utendørs forsøpling og innendørs renhold
- 11.2 Serveringsbransjen som ny salgskanal for snus
- 11.3 Røykevaner: opphør og nyrekruttering

12. English summary

Referanser

Vedlegg: Overskrifter på et utvalg avisartikler om lovendringen

1. Sammendrag

1.1 Bakgrunn

Etter 16 års unntak fra § 6 i Lov om vern mot tobakksskader – den såkalte Røykeloven – ble røykfrihet innført på alle serveringssteder fra 1. juni 2004. Den tidligere forskriften om røykeforbudssoner i barer, puber, kafeer og restauranter, ble dermed avløst av et absolutt røykeforbud innendørs. Myndighetenes viktigste begrunnelse for å oppheve unntaket, var å sikre ansatte i serveringsbransjen den samme beskyttelse mot passiv røyking som andre arbeidstakere hadde hatt siden tobakksskadelovens § 6 ble iverksatt i 1988. Det ble videre vist til at serveringssteder, diskoteker og lignende var en viktig rekrutteringsarena for røyking blant ungdom. Det ble også lagt vekt på at mange personer med astma og allergier ikke kunne oppholde seg på serveringssteder pga. de plagene de ble påført av røykfull inneluft. Endelig ble det framhevet at forskriften med røykeforbudssoner var vanskelig å etterleve for bransjen.

Ønsket om evaluering av lovendringen ble framsatt under behandlingen av saken i Stortingets Helse- og sosialkomité og gjentatt under den påfølgende Stortingsdebatten. Begrunnelsen var at lovendringen var kontroversiell, at det var tvil knyttet til de økonomiske konsekvensene for serveringsbransjen og usikkerhet forbundet med publikums etterlevelse og trivsel. Evalueringen skulle foreligge seinest etter tre år. Statens institutt for rusmiddelforskning (SIRUS) fikk tilbudet om å forestå evalueringen som et ledd i en bredere evaluering av det statlige tobakksforebyggende arbeidet i Norge.

1.2 Endringer i omsetning, besøksfrekvens, konkurser og sysselsetting i serveringsbransjen

Evalueringen har vist at innberettet merverdiavgift fra serveringsbransjen (restaurant, pub & bar) til fylkesskattekontorene gikk tilbake 0,8% de første 12 månedene etter lovendringen sammenlignet med samme periode året før. I restaurantsegmentet i næringen var omsetningen nærmest uendret (- 0,6%), mens typiske drikkesteder som barer og puber – som har en vesentlig lavere omsetning enn restaurantbransjen - rapporterte noe større tilbakegang (- 4,4%).

Mat, vin, øl og mineralvann er serveringsbransjens mest omsatte produkter. Omsetningstall for salg av øl fra bryggeriene til serveringsbransjen viste en reduksjon på -6,2% etter 17 måneder med røykfrie skjenkesteder sammenlignet med en forutgående periode av tilsvarende varighet. For hvert av de andre produktene har det ikke vært mulig å skaffe slik salgsstatistikk. Fordi endringen i totalomsetningene i serveringsbransjen var marginal (-0,8%), har salget i disse varegruppene sannsynligvis hatt mer beskjedne endringer enn størrelsen på salgsnedgangen av øl.

Det ble ikke observert store endringer i bryggerienes salg av øl til dagligvarehandelen etter lovendringen. Dette kan tyde på at nedgangen i lisensiert skjenking ikke har ført til økt konsum av øl i private kontekster. Det ble heller ikke observert noe mønster for regionale utviklingsforskjeller i skjenking av øl - for eksempel mellom nord og sør. Derimot ble det påvist noe høyere salgsreduksjonen av øl i årets kaldeste perioder.

Det er vanskelig å avgjøre hvor mye av salgsreduksjonen av øl på drikkesteder som kan tilskrives lovendringen alene. Mange forhold vil kunne påvirke volumet av øl som skjenkes til gjester på serveringssteder, slik som pris, kundenes kjøpekraft,

klimatiske forhold, pris på øl fra alternative forsyningskilder (butikkpris) og tilgjengelighet (antall skjenkesteder og åpningstider). Meteorologisk institutt opplyser at den første sommeren med røykfri servering var kaldere og våtere enn normalen – med unntak av de nordligste områdene av landet. Sommeren før var derimot varmere enn normalt i store deler av landet. I de to somrene vi sammenliknet ølsalget var altså klimaet svært forskjellig. SIRUS vil på sikt lage analyser som kan gjøre det mulig å isolere effekten av lovendringen på omsetningen fra andre antatte påvirkningsfaktorer.

Ved siden av salgsstatistikk foreligger data fra undersøkelser om publikums besøksfrekvens på serveringssteder utført før og etter lovendringen. I disse ble det ikke observert noen signifikante forskjeller i selvrappportert besøksfrekvens verken hos røykere eller røykfrie i perioden før og etter lovendringen. Det kan imidlertid ikke utelukkes at den rapporterte stabiliteten i besøkshyppighet fra gjestene også kan være frambrakt av en noe upresis spørsmålsformulering.

En longitudinell undersøkelse blant ansatte i serveringsbransjen viste at til sammen 70% mente at lovendringen hadde ført til ingen (39%) eller små endringer (31%) i besøksfrekvens på deres arbeidsplass. Disse svarene var dermed i overensstemmelse med det salgsstatistikken viste, nemlig en reduksjon på -0,8%. Nesten en tredel av de ansatte hevdet imidlertid at lovendringen hadde ført til mange færre gjester. Svarene på dette spørsmålet var kraftig influert av den holdning de ansatte hadde til røykfrie serveringssteder forut for lovendringen. Som informasjon om besøksfrekvens har derfor slike data begrenset validitet.

Antall konkursbegjæringer i hotell- og restaurantnæringen økte moderat de to første kvartaler etter lovendringen, for deretter å gå ned. Økningen inntraff imidlertid i en

årstid hvor antall konkurser har vist seg å stige også tidligere år. Det er derfor uklart om den observerte veksten kan relateres til innføringen av røykfrie serveringssteder.

Også sysselsettingsgraden i bransjen har sesongmessige variasjoner. Det ble observert noen færre ansatte i 4. kvartal det året lovendringen ble innført enn tilsvarende perioder de to forutgående år. Sysselsettingen har siden vært tilbake på normalt nivå. Det er vanskelig å si om den midlertidige nedgangen kan relateres til lovendringen.

Omsetningsendringen på -0,8% i den norske serveringsbransjen etter lovendringen harmonerer med resultatene i en rekke utenlandske undersøkelser. En konsistent forskningslitteratur har vist at innføring av røykfrie serveringssteder i liten grad påvirker omsetningen i næringen. De fleste av disse undersøkelsene er imidlertid utført i geografiske enheter (land, stater, byer) hvor innslaget av røykere har vært lavere enn i Norge, og hvor klimaet har vært varmere. Med i utgangspunktet noe mindre gunstig rammevillkår, var det derfor kanskje noe overraskende at forbudet mot innendørs røyking i så liten grad har affisert omsetningen i den norske serveringsbransjen.

1.3 Trivselsendringer ved besøk på serveringssteder

Forklaringen på fraværet av store salgstap for bransjen ligger kanskje i at røykerne ikke rapporterte den reduksjon i trivsel som de på forhånd hadde forventet. Mens respektive 69% og 55% av dagligrøykerne før lovendringen trodde at røykfrie serveringssteder ville komme til å redusere deres trivsel på henholdsvis pub/bar og restaurant, så var det kun 38% og 32% som rapporterte om faktisk trivselsreduksjon halvannet år etter innføringen. Dette indikerer at lovendringen ikke viste seg å bli så

ille som røykerne først hadde fryktet. Resultatet må forstås i lys av at store deler av serveringsbransjen hadde tilrettelagt for utendørs røyking med flere typer trivselshevende tiltak. Blant ikke-røykerne oppga henholdsvis 81% og 82% at trivselen hadde blitt forbedret på pub/bar og restaurant etter lovendringen. Ett år etter innføringen svarte hele tre av fire spurte at de ville ha beholdt ordningen med røykfrie serveringssteder dersom de hadde blitt stilt overfor et hypotetisk valg.

1.4 Holdningsendringer til røykfrie serveringssteder

Siden den såkalte Røykeloven kom i 1988 og forbød røyking i lokaler som allmennheten har adgang, har synet på passiv røyking endret seg i befolkningen. Ved introduksjonen av røykfrie serveringssteder i 2004 var det langt flere som oppfattet passiv røyking som et helseproblem enn hva tilfellet var i 1988. Tilslutningen til røykfrie serveringssteder har hele tiden økt, og ved den foreløpige siste målingen i desember 2005 var tre av fire positive til røykfrie serveringssteder.

Røykere og ikke-røykere var ganske samstemte i sine oppfatninger om Røykeloven i 1988, men i synet på røykfrie serveringssteder i 2004 ble det observert større avstand i holdninger. 84% av ikke-røykerne var positive til røykfrihet på serveringssteder i 2005, mens kun 45% av dagligrøykerne hadde samme oppfatning. To år tidligere var det imidlertid bare 25% av dagligrøykerne som var positive, så tilslutningen til røykfrie serveringssteder har vært raskt voksende også i den mest skeptiske gruppen.

En stadig voksende tilslutningen til røykfrie serveringssteder er også noe som gjenfinnes i en rekke internasjonale holdningsundersøkelser.

1.5 Endringer i luftkvalitet

Mens kun en av ti gjester rapporterte om meget god kvalitet på inneluften på pub/bar under ordningen med røykeforbudssoner, var det seks av ti som kunne berette om meget god inneluft etter lovendringen. Tilsvarende var andelen som tilkjennega meget god inneluft på restaurant økt fra ca 40% i 2003 til 75% i 2005.

1.6 Etterlevelse og håndheving

Røykerne hadde i forkant av innføringen rapportert høy grad av intendert etterlevelse til røykeforbudet. Gjestens grad av problemobservasjon med røykfrie serveringssteder var også svært liten. Blant personer med de hyppigste besøk på pub/bar var det kun 3% som hadde observert store håndhevingsproblemer etter halvannet år med røykfri servering. Tilsvarende tall for restaurant var 2%. Også blant røykerne var det en meget marginal andel som hadde observert eller erfart noen former for håndhevingsproblemer. De ansatte rapporterte om færre ubehagelige episoder og bedre etterlevelse av ordningen med total røykfrihet enn hva de hadde erfart med røykeforbudssonene.

1.7 Andre virkninger av lovendringen

Nærmere halvparten av de ansatte hevdet at lovendringen hadde medført mer støy utenfor serveringslokalet. Dette hadde imidlertid ikke medført at klageinngangen fra naboene hadde økt. Det ble også rapportert om flere sneiper ute på gaten foran ved inngangen, men det er ikke avklart om dette har representert noe stort og uventet problem. Blant gevinstene ved lovendringen, framholdt de ansatte bl.a. lettere renhold, arbeidsklær fri for røyklukt, bedre helsestatus og bedre luftkvalitet.

Evalueringen har vist at serveringsbransjen etter røykeforbudet har blitt en salgskanal for snus og en arena for snusbruk. Det er sannsynlig at lovendringen har påskyndet veksten i snusbruket her til lands. Det er også sannsynlig at lovendringen har påskyndet nedgangen i andel røykere i befolkningen, med det er vanskelig å isolere en eksakt effekt. Blant røykere i aldersgruppen 18-20 år oppga nærmere halvparten at røykeforbudet hadde fått dem til å redusere forbruket av sigaretter, men svarene var influert av den holdning ungdommene hadde til røykeforbudet og er dermed ikke helt valide. En undersøkelse fra USA viste at progresjon fra eksperimentering til etablert røyking var signifikant lavere i regioner med røykeforbud på serveringssteder. Våre data er ikke egnet til å kunne bestemme hvorvidt lovendringen har bidratt til den reduserte rekrutteringen til røyking som også er observert her i landet.

2. Innledning

Etter 16 års unntak fra § 6 i Lov om vern mot tobakksskader – den såkalte Røykeloven – ble røykfrihet innført på alle serveringssteder fra 1. juni 2004. Den tidligere forskriften om røykeforbudssoner i barer, puber, kafeer og restauranter, ble dermed avløst av et absolutt røykeforbud innendørs. Myndighetenes viktigste begrunnelse for å oppheve unntaket, var å sikre ansatte i serveringsbransjen den samme beskyttelse mot passiv røyking som andre arbeidstakere hadde hatt siden tobakksskadelovens § 6 ble iverksatt i 1988. Det ble videre vist til at serveringssteder, diskoteker og lignende var en viktig rekrutteringsarena for røyking blant ungdom. Det ble også lagt vekt på at mange personer med astma og allergier ikke kunne oppholde seg på serveringssteder pga. de plagene de ble påført av røykfull inneluft. Endelig ble det framhevet at forskriften med røykeforbudssoner var vanskelig å etterleve for bransjen (Ot.prp.nr. 23, 2002-2003).

Flere sider ved lovendringen er allerede evaluert i andre rapporter (se kap 3.3 for et sammendrag av andre evalueringer). I denne rapporten er ambisjonen i første rekke å undersøke om innføringen av røykfrie serveringssteder førte til:

- * endringer i besøksfrekvens, omsetning, konkurser og sysselsetting i serveringsbransjen*
- * endringer i trivsel blant røykere og ikke-røykere ved besøk på serveringssteder*
- * endringer i gjestenes selvrapportering om luftkvalitet*
- * endringene i holdninger til loven blant røykere og ikke-røykere*
- * manglende etterlevelse og håndhevingsproblemer*
- * andre uforutsette konsekvenser*

Et underordnet mål er å foreta en komparativ analyse av det røykekulturelle normklima ved lovendringen i 2004 og ved implementeringen av Røykeloven i 1988. Her er ambisjonen å kunne tilføre et relevant bakteppe for forståelse av det ulike konfliktnivået på de to tidspunkt.

2.1 Begrunnelser for evaluering av røykfrie serveringssteder

Ønsket om evaluering av lovendringen ble framsatt av Senterpartiet under behandlingen av saken i Stortingets Helse- og sosialkomité (Inst. O. nr 72 – 2002-2003). Forslaget ble gjentatt av Senterpartiet (Ola D Gløtvold) under den påfølgende Stortingsdebatten, og fikk der støtte fra Kristelig folkeparti (Magne Aarøen). Ideen om evaluering fikk også subsidiær støtte fra Fremskrittspartiet (Harald T Nesvik) som sammen med Kystpartiet opprinnelig var i mot lovendringen. I referatet fra debatten heter det:

"Disse endringene i røykeloven har skapt til dels store diskusjoner, og det har kommet relativt mange motforestillinger til loven, spesielt fra hotell- og restauranteiersiden. .... Dette er konsekvenser som vi må se på, men vi må også se på de positive konsekvenser av denne loven, og måle hva som er resultatet av denne loven på sikt. Derfor ønsker vi at tobakkskadeloven, og spesielt § 6, skal evalueres seinest tre år etter at endringene har trådt i kraft." (Stortingsforhandlinger nr 7, 18. mars – 8. april; 477-495)

Det er stor internasjonal interesse for effektene av røykfrie serveringssteder. Ved implementeringstidspunktet 1. juni 2004, hadde kun fire amerikanske delstater, samt Irland, tilsvarende lovgivning. New Zealand, Sverige, Malta, Italia og flere stater og provinser i USA og Canada innførte liknende regler i løpet av 2004 og 2005¹. I

---

¹ I mai 2006 hadde følgende stater og territorier i USA innført røykeforbud på arbeidsplasser inkludert serveringssteder: California, Delaware, New York, Connecticut, Maine, Massachusetts, Rhode

tillegg er det gjort politiske vedtak i bl.a. Skottland, England, Nord-Irland, Uganda og Uruguay. Avhengig av erfaringene i disse statene og landene, vil et røykeforbud kunne komme på den politiske dagsorden også i en rekke andre land. Den utenlandske etterspørselen etter evalueringsdata har vært stor, og ikke ulik den som ble registrert etter at Norge som ett av de første land i verden innførte et absolutt forbud mot tobakksreklame i 1975 (Bjartveit 2003). Som pionernasjon på området forventes det at Norge skal tilføre evalueringsdata til andre lands myndigheter samt det internasjonale forskersamfunnet.

En tredje årsak til evaluering, er at eiersiden i serveringsbransjen i forkant av lovendringen uttrykte bekymring for håndhevingsproblemer og fryktet negative økonomiske konsekvenser. Bransjen fryktet at røykerne – som ble antatt å frekventere serveringssteder oftere enn andre – skulle redusere sine besøk i et omfang som ikke ville bli kompensert av en eventuell økende tilstrømning fra røykfrie gjester. Dette var argumenter som også ble satt fram av tobakksindustrien (Magzamen & Glantz 2001), som i USA framstilte seg som en alliansepartner i serveringsbransjens kamp mot røykfrie serveringssteder (Ritch & Begay 2001). I Norge var representantene for tobakksindustrien mindre synlig.

En fjerde årsak er at en ad hoc gruppe, *Vi Røykere*, ble dannet for å motarbeide gjennomføringen av lovendringen og tok til orde for sabotasje. I lys av deres ambisjon, ble det særlig relevant å evaluere håndhevingsproblematikken. På gruppens hjemmeside het det:

Island, Montana, Vermont, Washington, New Jersey, Arkansas, Utah, Colorado, Florida, Idaho, Hawaii, North Dakota, Puerto Rico, Guam og Washington District of Columbia.

Organisasjonen "VI RØYKERE" dannes for å bekjempe den mest usosiale lov som er vedtatt av Stortinget i nyere tid. Vi oppfordrer deg som røyker, eller tolerant ikke-røyker, til å tegne medlemskap og være med å etablere en bred og kraftig opinion for vår hverdagsfrihet. "VI RØYKERE" krever at Stortinget tar loven opp til revurdering og gir oss en røykelov som vi alle kan leve med..... Folkeaksjonen Vi Røykere oppfordrer puber, barer og restauranter til å erklære regjeringsmedlemmene og de stortingsrepresentantene som stemmer for ny røykelov som ikke ønskede gjester.

I en pressemelding fra organisasjonen het det:

Totalforbud mot røyking vil rasere en bar- og pubkultur hvor veldig mange mennesker har sitt sosiale liv. Vi påstår at dette er Dagfinn Høybråten's egentlige motiv: Statsråden vil barbere et uteliv han mener er "usunt og umoralsk". Den mest effektive måten han kan gjøre det på er å ødelegge for halvparten av bar- og pubgjester, som faktisk er røykere. Dette er ikke annet enn selvtviltig moralsk hevn over et "ulydig" folk som velger å overse myndighetenes helseformaninger. Høybråten går til "hellig krig", for å ydmyke og straffe mennesker med en annen og friere livsverdi og livsførsel.

3. Tidligere evalueringer

3.1 Evalueringer av Røykeloven av 1988

Den såkalte Røykeloven – som skal sikre røykfri inneluft der allmennheten har adgang – trådte i kraft 1. juli 1988. Stortinget innvilget serveringsbransjen et midlertidig unntak fra loven, men varslet en gradvis innføring. Til tross for at myndighetene den gang ikke initierte noen omfattende evaluering av Røykeloven, ble det likevel utført enkelte undersøkelser. En landsomfattende kartlegging ett år etter innføringen, viste at $\frac{1}{4}$ av arbeidstakerne oppga at deres arbeidsplass fortsatt ikke hadde rettet seg etter påbudet. Blant de som rapporterte om nye regler for røykfrihet på jobben, mente et flertall (69%) at innføringen hadde vært uproblematisk, mens 26% sa reglene hadde ført til noen problemer og 2% oppga store problemer. I samme undersøkelse hevdet 61% at deres trivsel på arbeidsplassen var uendret etter loven, mens 26% hadde fått økt sin trivsel og 10% oppga redusert trivsel (Lund 1990). En undersøkelse blant ansatte i Bergen kommune på samme tid viste at Røykeloven i all hovedsak ble positivt mottatt, respektert og oftere hadde ført til trivselsforbedring enn trivselsreduksjon (Klepp & Solberg 1990).

3.2 Evalueringer av røykeforbudssoner på serveringsstedene

Fra 1. juli 1993 ble det i henhold til forskrift satt krav til at det skulle være røykeforbud ved minst en tredel av bordene, sitteplassene og rommene på restauranter, hoteller og andre overnattings- og serveringssteder. I tillegg ble det vedtatt at restauranter og andre serveringssteder som hadde åpen romløsning ut mot tilstøtende lokaler som ble brukt for andre formål enn servering, skulle være totalt røykfrie fra 1. januar 1996. Fra 1998 skulle det være røykeforbud i minst 50% av arealene på serveringsstedene.

I rekken av årlige landsomfattende undersøkelser som Statistisk sentralbyrå utførte på oppdrag fra Statens tobakksskaderåd (som fra 2002 gikk inn i Sosial- og helsedirektoratet), ble det stillet flere spørsmål egnet til å beskrive gjestenes opplevelse av delingen i røykeforbudssone og røykesone. I arbeidet med den foreliggende rapporten har SIRUS analysert disse spørsmålene på ny.

I en kartlegging utført ca et halvt år *før* forskriften ble implementert i 1988, rapporterte 88% (N=1816) at de ønsket ordningen med røykeforbudssoner på serveringsstedene velkommen. Oppslutningen var stor også blant dagligrøykerne (85%, N=631). Undersøkelsen viste at ni av ti ikke-røykere ønsket å spise i røykeforbudssonen, mens syv av ti dagligrøykere ville velge å spise i røykesonen.

I en undersøkelse foretatt halvannet år etter soneinndelingen, ble respondentene spurt om deres erfaringer. 66% (N=1950) oppga at ordningen fungerte godt eller tilfredsstillende, mens 24% mente den fungerte dårlig. Det var liten forskjell i vurderingene mellom røykere og røykfrie personer. Etter seks års praksis med soneinndeling i serveringsbransjen, mente i 1994 43% (N=1944) at soneinndelingen hadde ført til at kafeer, restauranter og hoteller tok likt hensyn til røykere og røykfrie gjester, mens 30% hevdet at røykerne fortsatt ble tatt mest hensyn til og 18% syntes ikke-røykerne var de privilegerte.

I 1996 rapporterte hele 74% (N= 1306) at de var helt (55%) eller delvis uenig (19%) i utsagnet "*Loven som regulerer hvor det er tillatt å røyke burde være enda strengere*". I samme undersøkelse erklærte 30% (N=1306) seg helt (11%) eller delvis enig (19%) i påstanden "*Loven som begrenser hvor det er tillatt å røyke er et unødige inngrep i den personlige*

friheten". Nærmere halvparten av dagligrøykerne bar på denne oppfatningen om loven som paternalistisk.

Tallene indikerer et meningsklima i midten av 1990-årene hvor passiv røyking ble ansett som tilstrekkelig regulert, og at et ikke ubetydelig mindretall betraktet datidens regulering som frihetsberøvende. Den høye graden av tilfredshet med reglene for røykesoner må betraktes i lys av hva som inntil da hadde vært alternativet – nemlig ingen begrensning overhode. Tilfredsheten med røykesoner kan altså være et uttrykk for begeistring over en fersk overgang til noe bedre, og ikke nødvendigvis bare beskrive opplevelsen av ordningens fungeringsevne. Et resultat fra en undersøkelse utført av MMI i 1999 indikerte at tilfredsheten med soneinndelingen likevel ikke var særlig høy. Her erklærte mer enn 70% seg enig i at det burde være fysiske skillevegger mellom røykesone og røykfri sone (MMI 1999).

En evaluering av tilsynsmyndighetenes erfaringer med soneinndelingen viste da også at forskriften ble etterlevd svært forskjellig. Særlig var det mange forskriftsbrudd på puber og barer (Knoff 1999). Også bransjefolkene rapporterte om manglende respekt for røykeforbudssoner blant gjester og problemer med håndheving - særlig på typiske drikkesteder. På spisesteder ble derimot reglene stort sett fulgt, og størrelsen på røykeforbudssonen ble rapportert å være tilstrekkelig for å imøtekomme etterspørselen fra gjestene (Knoff 1999). Sanksjonsmidlene for forskriftsbrudd ble opplevd som effektive, men tilsynet var tilfeldig praktisert.

3.3 Evalueringer av røykfrie serveringssteder fra andre institutter

Mens bedømmelsen av røykeforbudssoner skjedde noe usystematisk og planløst, har evalueringen av totalt røykfrie serveringssteder vært grundig. Tidligere er det utgitt seks rapporter som hver på sitt vis har adressert ulike effekter av tiltaket.

Problemstillingene i disse rapportene har det til felles at de i liten grad tangerer forskningsområdene i denne rapporten. Vi vil derfor kort referere resultatene i evalueringene utført ved andre institutter.

3.3.1 Røykeloven og gjester ved brune serveringssteder (NOVA)

Med finansiering fra Norges forskningsråd har Norsk institutt for forskning om oppvekst, velferd og aldring (NOVA) undersøkt "*Hva skjedde med gjester på brune serveringssteder etter den nye røykeloven?*" (Pedersen 2005). Et utvalg tilbakevendende gjester på et knippe brune serveringssteder ble oppsøkt og intervjuet før og etter lovendringen. Rapporten viste at gjestene mente utelivet hadde forandret seg som en følge av lovendringen. Det ble oppgitt at færre frekventerte disse kneipene enn tidligere, og at kosen ved å gå ut var redusert. Likevel var "den samme gamle gjengen" trofaste i sine besøk, til tross for at de rapporterte ubehag med å stå ute å røyke og uttrykte irritasjon over loven og dens politiske opphavsmann. Lojaliteten til stamstedet gjorde at de fleste etterkom reglene med å røyke utendørs. Ingen av gjestene hadde sluttet å røyke som følge av loven (Pedersen 2005). Rapporten berører i liten grad om lovendringen hadde ført til sosial isolasjon for dette kundesegmentet.

3.3.2 Luftkvalitet, helse og trivsel blant ansatte i serveringsbransjen (HEMIL)

På oppdrag fra Sosial- og helsedirektoratet har HEMIL-senteret ved Universitetet i Bergen kartlagt endringer i de ansattes opplevelse av luftkvalitet, selvrapportert helsestatus og trivsel på jobb. Panelstudien besto av en forundersøkelse og to oppfølgingsundersøkelser som ble gjennomført henholdsvis fem måneder og ett år etter innføringen av røykfrie serveringssteder. Foreløpig foreligger en rapport som viser endringer fra første til andre måletidspunkt basert på svar fra 847 ansatte i serveringsbransjen (Hetland & Aarø 2005). Rapporten konkluderer med at det var

en kraftig reduksjon i andel ansatte som er plaget av passiv røyking (fra 44% til 6%). Videre ble det registrert en klar reduksjon av luftkvalitetsproblemer som dårlig lukt, tørr luft eller innestengt luft. I perioden var det også en tydelig reduksjon i andel som rapporterte om generelle helseplager, og en moderat reduksjon i fraksjonen som har luftveisplager. Blant røykerne ble det observert en moderat endring i retning av lavere trivsel på jobben.

3.3.3 Røykevaner, holdninger til røykfrie serveringssteder og opplevelse av håndhevingsproblemer blant ansatte i serveringsbransjen (HEMIL)

Med utgangspunkt i samme datasett beskrevet i 3.3.2, målte HEMIL-senteret også endringer i de ansattes røykevaner, holdninger til lovendringen og deres opplevelse av håndhevingsproblemer før og etter lovendringen. Rapporten viste at én av ti dagligrøykere hadde sluttet å røyke daglig. Blant de som fortsatt røykte, var forbruket redusert med 7 - 9% blant dagligrøykere og noe mer blant av-og-til-røykere. Mens 43% trodde at mange gjester ikke ville komme til å innrette seg etter forbudet, var det kun 7% som rapporterte at etterlevelsen faktisk ble et problem. Etterlevelse av lovens intensjon ble rapportert å være mye høyere med total røykfrihet (90%) enn med røykeforbudssoner (51%). Total røykfrihet førte også til at alle typer håndhevingsproblemer ble redusert. Andelen som fryktet for sitt arbeid pga lovendringen hadde derimot økt med 8 prosentpoeng. Oppslutningen om lovendringen før den trådte i kraft var større enn skepsisen, og de endringer i oppfatninger som fant sted var i favør av røykeforbudet.

3.3.4 Lungefunksjon og eksponering for nikotin blant ansatte i serveringsbransjen (STAMI)

Statens arbeidsmiljøinstitutt (STAMI) har etter oppdrag fra Sosial- og helsedirektoratet gjennomført en kartlegging av luftkvalitet ved 13 serveringssteder før og etter innføring av røykfrie serveringssteder. Som en del av kartleggingen ble

93 ansatte ved de samme serveringsstedene undersøkt med måling av lungefunksjon. Dessuten ble et nedbrytningsprodukt av nikotin (kotlinin) i urinen undersøkt. Mengden av nikotin i luften var betydelig lavere etter at forbudet mot å røyke på serveringssteder ble innført sammenlignet med mengden som ble målt før tiltaket ble innført. Mengden av totalstøv i luften på serveringsstedene var også betydelig lavere etter at endringen i røykeloven ble innført. Konsentrasjon av kotlinin i urinen til de ansatte som verken røykte eller brukte snus, var statistisk sikkert lavere etter at røykfrie serveringssteder ble innført - både i urinprøver tatt rett etter skift og ved måling neste morgen. Det ble videre funnet en betydelig reduksjon av kotlinin i urin hos de personene som røykte. Denne forskjellen var statistisk sikker i urinprøvene tatt rett etter skift, men ikke i de prøvene som ble tatt neste morgen. Målinger av lungefunksjonen til de ansatte viste at små luftstrømshindringer oppstod mens de arbeidet før forbudet mot å røyke på serveringssteder ble innført. Dette ble funnet hos ikke-røykere og hos personer som angir å ha eller ha hatt astma i sykehistorien. Disse forandringene ble ikke funnet etter at forbudet var innført.

3.3.5 Mediekampanje om røykfrie serveringssteder våren 2004 (SIRUS)

På oppdrag fra Sosial- og helsedirektoratet har SIRUS evaluert den kommunikasjonskampanjen som ble gjennomført for å forberede publikum og serveringsbransjen på endringene i Røykeloven 1. juni 2004. Kampanjen ble gjennomført i perioden fra 22. april til 20. juni, og besto av mange og svært ulike komponenter. PR, betalt annonsering og postale masseutsendelser til aktuelle bedrifter og organisasjoner var de sentrale elementene i kampanjen.

En spørreundersøkelse utført av MMI mindre enn tre uker etter endringen i Røykeloven, viste at kampanjen oppnådde en oppmerksomhet som var på linje med

tidligere kampanjer som har vært betegnet som suksessrike. Observatørene av kampanjen var i høy grad i stand til å identifisere hva som var hovedhensiktene med loven. De emosjonelle reaksjonene blant røykerne indikerer at loven har vært vanskelig å akseptere og kan være et uttrykk for reaktansdannelse, rasjonalisering eller forsvar av deres sosiale røykeidentitet. Kun 5% av røykerne oppga at de hadde til hensikt å trosse lovendringens intensjon ved at de ville fortsette å røyke på pub/bar. Kampanjen ble betraktet som troverdig, opplysende og egnet til å skape forståelse for lovendringen.

3.3.6 Mediebildet i perioden 1. mai – 15. juli 2004 (Observer)

På oppdrag fra Sosial- og helsedirektoratet gjennomførte Observer Norge en analyse av mediedekningen i forbindelse med innføringen av røykfrie serveringssteder. Analyseperioden startet en måned før lovendringen trådte i kraft og sluttet halvannen måned etter. 846 ytringer i 825 oppslag om lovendringen ble registrert. I 43% av disse ble det uttrykt en støttende holdning til tiltaket. De positive reportasjene hadde gjennomgående to budskap: *"Alle har rett til en røykfri arbeidsplass"* og *"Passiv røyking er skadelig"*. Avsenderne av budskapene var mest typisk frivillige organisasjoner, astmatikere, allergikere, småbarnsmødre og ikke-røykere. 28% av oppslagene hadde en kritisk vinkling. Det mest forekommende budskapet i disse var *"Røykeloven kan føre til negative økonomiske konsekvenser og påfølgende tap av arbeidsplasser"* og *"Problemet kan løses med bedre ventilasjon"*.

Det støttende budskapet kom særlig til uttrykk på leder/kommentar plass i avisene. Dette indikerer at de fleste medier var positive til lovendringen. De kritiske innvendingene ble særlig kanalisert i leserinnlegg og kronikker, men slapp også godt fram i etermediene. Til forskjell fra forslagsstillerne bak lovendringen som mest typisk la an et samfunnsmessig perspektiv med bruk av et nøkternt uttrykk, var de

negative reportasjene mer individorientert (tomme bord, lokale permitteringer, personlige konsekvenser for røykere) og preget av en fargerik og sterk ordbruk.

3.4 Foreløpig kunnskap

Rapportene som til nå er skrevet om effekten av lovendringen har allerede produsert verdifull kunnskap. Disse har vist at mediekampanjen som introduserte røykeforbudet hadde høy oppmerksomhet og et budskap som bidro til å skape sosial aksept i et flertall, men også reaktans blant røykerne. Mediedekningen av lovendringen var høy, og vinklingen var oftere positiv enn negativ. Rapportene har videre slått fast at gjestene på såkalte brune puber rapporterte om mindre kos og lavere besøkstall. De ansatte har informert om høy grad av etterlevelse og få håndhevingsproblemer. I tillegg har ansatte som røyker rapportert om lavere forbruksintensitet, og eksponeringen for passiv røyking hevdes å være nærmest eliminert. De oppgir også bedring i helsestatus, og høy grad av oppslutning om loven. Hver tredje ansatt hadde imidlertid en frykt for å miste jobben som følge av antatte negative konsekvenser av lovendringen.

3.5 Etterspurt kunnskap

Utover denne kunnskap, har vi i vår rapport ambisjoner om å besvare følgende spørsmål:

- i) har lovendringen ført til lavere besøksfrekvens, nedsatt omsetning, flere konkurser og mindre sysselsetting i serveringsbransjen?*
- ii) hvilke trivselsendringer kan observeres blant røykende og ikke-røykende gjester ved besøk på serveringssteder?*
- iii) har lovendringen ført til opplevelse av bedret luftkvalitet hos gjestene?*

iv) har holdningsendringene til loven vært forskjellig i ulike befolkningsgrupper?

v) i hvor stor grad rapporterer gjester om manglende etterlevelse og håndhevingsproblemer?

vi) har lovendringen ført til andre uforutsette konsekvenser?

4. Det røykekulturne normklima ved innføringen av røykfrie serveringssteder

Innføringen av røykfrie serveringssteder ble mulig fordi synet på røyking og passiv røyking hadde endret seg i befolkningen. Før vi begynner å adressere de ovennevnte problemstillingene, skal vi i kapittel 4 derfor vise hvordan denne opinionsendringen har kommet til uttrykk i undersøkelser som er foretatt.

4.1 Endringer i synet på passiv røyking i befolkningen

Illustrasjonen fra 1928 nedenfor viser litteraturkritikeren Helge Krogh i avslappet røykepositur omgitt av bl.a. forfatterne Arnulf Øverland, Johan Bojer og Oscar Braathen. At passiv røyking på denne tiden ikke var noe problem går fram av verset som ledsager tegningen: *"Røker du en cigarett fra Tiedemann da glæder du dig selv og din sidemand"*.

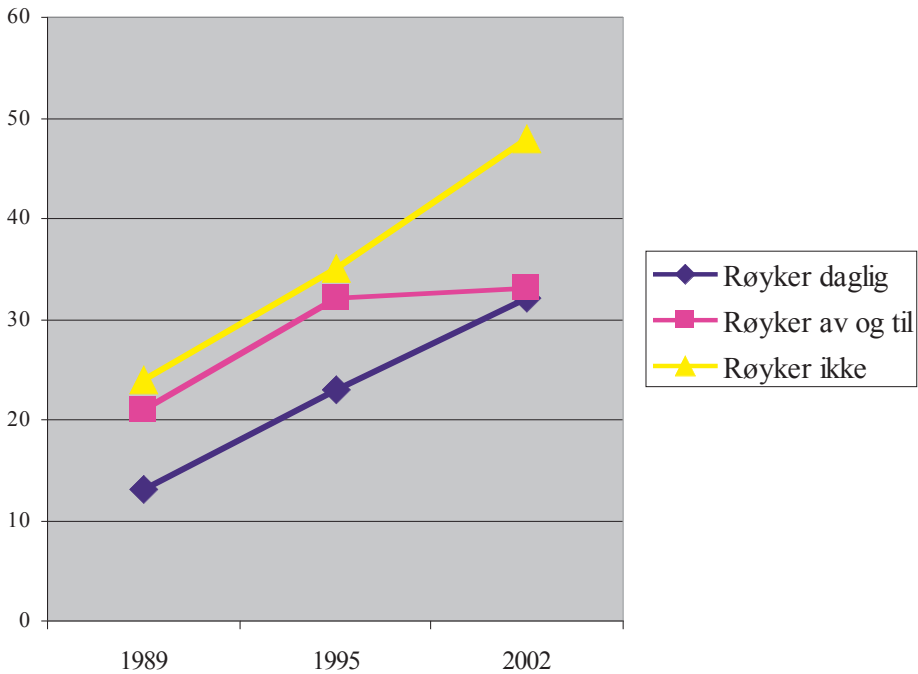
Passiv røyking ble første gang identifisert som begrep i 1962 i et internt dokument fra tobakksindustrien. I forskningssammenheng ble termen først tatt i bruk i 1970. I den påfølgende internasjonale diskurs ble imidlertid andre begreper like mye brukt; *environmental tobacco smoke*, *secondhand smoke*, *involuntary smoking* og *tobacco smoke pollution*. Mens industrien har foretrukket bruk av første term, har det på helsesiden vært en debatt om begrepsbruken (Chapman 2003).

I rekken av autoritative kunnskapsoppsummeringer om røyking fra US Surgeon General, ble problemer fra passiv røyking første gang beskrevet i 1972. Et foreløpig spedit forskningsgrunnlag pekte da i retning av at innåndet sidestrømsrøyk fra andres sigaretter kunne ha helsekonsekvenser også for ikke-røykere, og at en økende fraksjon i befolkningen opplevde ubehag ved opphold i røykfylte rom (US Surgeon General 1972).

Omtrent samtidig ble de første etter hvert ganske så aggressive *nonsmokers rights*-bevegelser stiftet. Oppildnet av stadig nye epidemiologiske rapporter om mulige helsekonsekvenser ved passiv røyking, ble det bygget koalisjoner som øvde press på myndighetene for innføring av røykfrie fellesarenaer.

Framveksten av passiv røyking som et samfunnsmessig problem er tidligere beskrevet av forfatteren (Lund 1996), og vil ikke bli omtalt her. En kunnskapsstatus om helserisikoen ved passiv røyking er også nylig presentert på norsk (NOU 2000:16, Ot.prp. 23 2002-2003). Det samme er kritikken mot dette kunnskapsgrunnlaget (Nord 2004). Her skal vi kort vise noen resultater fra de årlige røykevaneundersøkelsene som illustrerer at synet på passiv røyking har endret seg mye - også i løpet av vår nære fortid.

Figur 1. Sammenliknet med å puste i forurenset byluft, mener du at å puste i et røykfylt rom er mer skadelig, like skadelig eller mindre skadelig for helsen? Andel som oppgir "mer skadelig" i 1989 (N=2186), 1995, (N= 1411) og 2002 (N=1306). Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Figur 1 viser at andelen som hevder at det å puste i et røykfylt rom er mer skadelig for helsen enn å puste i forurenset byluft har økt nesten til det dobbelte i perioden fra 1989 til 2002. Også andelen som rapporterer om ubehag ved opphold i røykfylte rom har økt fra 48% i 1975 til 67% i 2002 (Lund & Lindbak 2004). Stadig flere har dessuten innført regler for å begrense røyking i private hjem. I 1993 oppgav 11% (N=1690) at de ikke tillot røyking hjemme. Dette tallet var steget til 52% i 2004 (N=1344) – det året lovendringen ble foretatt. I 1996 oppga hele 85% (N=1306) at de var helt (54%) eller delvis enig (31%) i at "Passiv røyking kan føre til alvorlige helseskader" (upubliserte data, SIRUS 2006).

Tallene viser at flere oppfattet passiv røyking som et helseproblem da røykfrie serveringssteder ble innført i 2004, enn da den opprinnelige Røykeloven ble vedtatt i 1988. Konfliktteoretikeren Randall Collins - som har studert røyking som historisk samfunnsritual - hevder at framveksten av negative konnotasjoner om passiv røyking er en sosial konstruksjon. I dette ligger det at passiv røyking ikke kan betraktes som noe naturgitt negativt, men at fenomenet er tilført innhold av modellmektige normentreprenører. Collins påpeker at forestillingene om passiv røyking som risikofaktor har vært den viktigste forutsetning for sosial aksept av adgangsbegrensinger for røyking (Collins 2004).

4.2 En sammenlikning av oppslutningen om Røykeloven i 1988 med oppslutningen om lovendringen i 2004

Midt i perioden 1988-2004 ble røykeforbudssonene betraktet å gi tilstrekkelig beskyttelse mot passiv røyking, og det var heller ingen stor iver i befolkningen for å utvide reguleringen. Så seint som i 1999 var det bare 30% som var helt (15%) eller delvis (15%) enig at det burde være et totalt røykeforbud på restauranter og andre spisesteder. Hele 65% var helt (50%) eller delvis (15%) uenig i dette (MMI 1999).

Fem måneder etter innføringen av røykfrie serveringssteder i 2004 var oppslutningen imidlertid vesentlig høyere, og ikke svært forskjellig fra det meningsklimaet som ble registrert fem måneder etter at Røykeloven ble vedtatt i 1988. Den gang erklærte 67% (N=2199) at de var tilhengere av Røykeloven anno 1988. En meningsmåling om folks holdninger til røykfrie serveringssteder foretatt av Norsk statistikk i oktober 2004 viste at 62% ønsket lovendringen velkommen (N=1000).

Selv om oppslutningen om Røykeloven i 1988 og oppslutningen om lovendringen i 2004 var noenlunde den samme i gjennomsnittsbefolkningen, ble det likevel observert en viktig forskjell. Mens også et flertall av dagligrøykerne støttet Røykeloven i 1988 (56%, N=851), var oppslutningen om totalforbudet 16 år seinere blant røykerne bare på 23% (N=237) (Norsk statistikk 2004). I synet på røykfrie serveringssteder var befolkningen altså splittet etter røykevaner på en måte som ikke eksisterte i vurderingen av Røykeloven i 1988. Lund & Rise (2004) har tidligere påpekt at totalforbudet kan ha ført til en sterkere konflikt mellom røykere og ikke-røykere. I evalueringen av mediekampanjen (kap 3.3.5) som introduserte totalforbudet, fant forskerne at budskapet hos røykerne i større grad aktiverte sinne/irritasjon, følelse av frihetsberøvelse, liten forståelse og lav grad av empati for tobakkseksponerte ansatte i serveringsbransjen. I fortolkningen av disse funnene het det:

..... funnene gir uttrykk for en eskalerende gruppekonsflikt. Ikke nødvendigvis mellom røykere og ikke-røykere, men mellom helsemyndighetene og røykerne. Røykere befinner seg i stigende grad i en sosialt stigmatisert posisjon. De er selvsagt klar over dette og selv røykere vil generere flere argumenter mot enn for røyking. Deres legitimitet er stadig svekket av en økende mengde av restriktive tiltak som hindrer dem i å utføre en lovlig, men sosialt stigmatisert atferd. I tillegg er de utsatt for en rekke kampanjer som er rettet ikke bare mot deres røyking, men også mot deres identitet. Røykerne befinner seg i en situasjon der det stilles spørsmål ved deres identitet. En måte å håndtere en slik identitetsstrussel på, kan være å forlate gruppen av røykere og etablere en mer verdifull sosial identitet, dvs. bli ikke-røyker og på denne måten restaurere en skadet selvopfatning. Dette er som kjent en strategi som mange velger. Det avgjørende er hvor sterkt en røyker identifiserer seg med gruppen røykere. Jo sterkere denne identifikasjonen er, jo svakere er ens intensjon om å slutte å røyke, dvs. de vil forsvare sin identitet. En ytterligere skjerpning av restriksjonslinjen ved å innføre røykeforbud på serveringssteder vil derfor kunne føre til at røykere responderer med en identitetskonflikt som innebærer at en søker å opprettholde sitt atferdsmonster og aktiverer strategier for å forsvare sin identitet ved å anstå fra å slutte å røyke. Utfordringen for helsemyndighetene blir å identifisere under hvilke betingelser røykerne aksepterer at deres identitet blir utfordret på en slik måte at konflikten dempes og ikke eskalerer (øker sannsynligheten for røykeslutt), og under hvilke betingelser de vil komme i en forsvarsposisjon og beskytte sin identitet (reduserer sannsynligheten for røykeslutt).

4.3 En sammenlikning av konfliktnivå i 1988 og i 2004

Selv om røykere og ikke-røykere i 1988 var mer samstemte i sine vurderinger og stort sett ønsket Røykeloven velkommen, var medieutfallene den gang sterkere og mer fiendtlige enn forhåndsomtalen av lovendringen i 2004 (Lund 1996, Observer 2004). Dette paradokset kan ha sammenheng med at motstanden i 1988 var ledet av en sterkt medieeksponert gruppe av skuespillere, advokater, komikere, politikere og redaktører i den aktive ad-hoc foreningen Røykeringen. Med økonomisk støtte fra tobakksindustrien (Johnsrud 1991), sendte Røykeringen brev til stortingsrepresentantene, rykket inn helsides avisannonser og deltok i etermedias debattprogrammer. Budskapet var at risikoen ved passiv røyking ikke var avklart, og at landets 40% røykere ville bli kriminalisert. I leserbrev uttrykte flere røykere at de følte seg hjemsøkt av et korstog av helsefascister som nedverdiget, diskrediterte og trakasserte dem. På vegne av røykerne skrev og snakket representanter for Røykeringen om sjikane, ærekrenkelse, hån og harselas. Organisasjonen betakket seg for velmenende paternalisme som de med støtte i liberalistisk ideologi mente ga assosiasjoner til formynderstaten. Flere ganger ble det hevdet at ringeaktelsen og fornedrelsen ville gi grobunn for trassrøyking (Lund 1996).

I Stortingsdebatten karakteriserte en av representantene lovforslaget som *usunt, kriminaliserende, tøvete, motsetningsskapende, manipulerende, og formynderregulerende* (Stortingsforhandlinger 11. april 1988; 388). Sitatet fra stortingsrepresentanten nedenfor illustrerer konfliktnivået 1988:

Personlig sluttet jeg å røyke nyttårsaftnen. Det gjør jeg hver nyttårsaftnen. Jeg skulle nesten ha lyst til å begynne å røyke igjen i dag bare for å vise at hvis jeg skal la det være, skal jeg gjøre det av fri vilje og fordi jeg selv synes det er fornuftig, ikke fordi flertallet i denne sal skal tvinge meg til å beskytte meg mot meg selv. Jeg synes også at forslaget er usosialt, fordi å opprette legale barrierer mellom røykere og ikke-røykere betyr en innføring av sosiale skiller i det norske samfunnet. Det betyr et klasseskille, nemlig mellom de gode og de dårlige, mellom røkere og ikke-røkere.

(Carl I. Hagen. Stortingsforhandlinger 11. april 1988; 388).

De hatske angrepene bidro kanskje til at tilslutningen til Røykeloven sank i tiden fram mot vedtaket i juli 1988. Tre år tidligere hadde oppslutningen vært 10%-poeng høyere (77%, N=2084) enn det som ble registrert i 1988 (67%, N=2199). Blant røykerne hadde oppslutningen i samme periode blitt redusert med 16%-poeng (74%, N=968) (58%, N=1083). I en påfølgende undersøkelse foretatt fire år etter, hadde loven igjen vunnet tilbake tilhengere. I 1992 var 74% (N=1818) for loven. Det samme var 68% (N=822) av røykerne.

4.3.1 Årsaker til lavere konfliktnivå i 2004 enn i 1988

Det er flere årsaker til at konfliktnivået rundt lovendringen i 2004 var mer neddempet, slik dette bl.a. ble registrert av Observer (Observer 2004). For det første hadde myndighetene regissert en omfattende mediekampanje som skulle legge til rette for en smidig overgang til totalt røykfrie serveringssteder. Kampanjen hadde også som mål å sørge for at publikum var kjent med helserisikoen forbundet med passiv røyking og at de ansatte i denne bransjen skulle ha samme rett til vern mot passiv røyking som andre arbeidstakere (Lund & Rise 2004).

Til dette kom det at andel røykere var redusert med ca 10 prosentpoeng siden 1988 (Lund & Lindbak 2004). I tillegg viste en undersøkelse at den gjenstående gruppen røykere var overrepresentert av personer med sosiodemografiske karakteristika som vanligvis ble vurdert som lite attraktive. Ut fra et diffusjonsteoretisk perspektiv mente forskerne at røyking nå bar preg av å være kommet inn i en historisk utløpsfase (Lund & Lund 2005). I denne situasjonen må vi anta at nytten og endringspotensialet ved å stå opp for røykernes rettigheter ble lavere vurdert enn i 1988. Motstanderne av lovendringen hadde få frontfigurer som kunne målbare sitt budskap med samme appell som kjendisene i Røykeringen hadde evnet 16 år

tidligere, og som Frps leder Carl I. Hagen hadde gjort fra Stortingets talerstol. Motstanden fra stortingspolitikere bar denne gang preg av å være mer motvillig aksepterende og kapitulerende. Det var i 2004 få forsøk på å etablere velgerstøtte ved å markere motstand mot lovendringen. Ved avstemningen i Stortinget var det bare Fremskrittspartiet, Kystpartiet og to representanter fra Sosialistisk venstreparti som stemte imot lovendringen.

I tillegg var LO-ledelsen blant de ivrigste proponenter for et røykeforbud, mens den 15 - 16 år tidligere hadde markert skarp uenighet. Frivillige helseorganisasjoner som Kreftforeningen, Landsforeningen for Hjerte- og Lungesyke, Nasjonalforeningen for folkehelsen, Norges Astma- og Allergiforbund og Norges Idrettsforbund/Olympiske komité hadde i 1994 dannet samarbeidsorganet Tobaksfritt sammen med yrkesorganisasjoner som Den norske lægeforening, Den norske tannlegeforening, Den norske jordmorforening, Norsk sykepleierforbund og Fagforbundet. Tobaksfritt arbeidet som pådriver for lovendringen på Stortinget og i mediene.

Et sitat fra lovendringens mest iherdige motstander, helseøkonomen Erik Nord ved Folkehelseinstituttet, illustrerer debattklimaet og fraværet av motforestillinger til lovendringen i 2004:

"Reaksjonen min kom fra ryggraden da lovforslaget ble annonsert, og den kom med voldsom styrke. Desto mer frustrerende var det å se den utrolige stillheten som lovforslaget ble møtt med. Ett og annet avisinnlegg forekom, ja vel, og et par TV-debatter. Men hvor var den organiserte, massive reaksjonen og proteststormen fra folkedypet? Hvor var alle de opplyste, skriveføre, oppgående i akademia og massemedia som vanligvis ikke lar seg be to ganger for å forsvare frihet og sosial rettferdighet? Hvor var liberalistene? Hvor var sekstiåttene? Hvor var prinsippenes voktere? Var det virkelig slik at bare fordi de aldri hadde røket selv eller for lengst hadde sluttet, så var ikke denne saken så viktig?"

(Nord E. 2004: 64)

En gruppe forskere innen samfunnsmedisin og epidemiologi utfordret i et felles leserbrev riktignok selve kunnskapsgrunnlaget om helserisikoen ved eksponering for passiv røyking (Bakketeig et al 2003, Olsen & Nilsen 2003), men framstøtet resulterte ikke i noe bredt organisert motstand. Gjentatte utfall mot lovendringen kom fra Erik Nord, som sammen med komikeren Per Inge Torkildsen, framfor alt personifiserte motstanden mot røykfri servering. Erik Nord – som allerede i 2002 trakk seg fra Nasjonalt råd for prioritering i helsevesenet i protest mot lovendringen – angrep loven fra et moraletisk og sosialpolitisk ståsted, samtidig som han også kritiserte saksbehandlingen for faglig ensidighet. Nord har samlet sine krasse innsigelser i boken "*Kruttrøyk & fredspipe. Epistler fra røykekrigens innside*" (Nord 2004). Torkildsen drev mest useriøs harselas med helseminister Dagfinn Høybråten, som var den politiske drivkraften i arbeidet med å få lovendringen vedtatt. To overskrifter i Dagsavisen i dagene før lovendringen illustrerte fraværet av opposisjon. *Ingen motstand igjen mot røykeloven (Dags 29,5,04)*, *Røykemotstand opp i røyke (Dags 28,5,04)*.

4.3.2 Etablerte lovene ny samfunnspraksis?

Mens 21% av de yrkesaktive oppga at de allerede arbeidet på røykfrie arbeidsplasser da Røykeloven kom i 1988 (Lund 1990), var det også flere restauratører som i 2004 frivillig hadde innført røykeforbud på sine serveringssteder. Dette illustrerer kanskje at begge lovendringene nødvendigvis ikke pionerte, men heller påskyndet, samfunnsutviklingen på dette området.

5. Materiale og metode

I kapitlene 6 - 10 skal vi adressere fem problemstillinger. Hver av disse har krevd et tilpasset undersøkelsesdesign. Dette har gjort det nødvendig å benytte mange datakilder. Noen data eksisterte allerede som offentlig tilgjengelig statistikk. Dette gjelder omsetningsstatistikk, innberetning av moms, konkursstatistikk og sysselsettingsstatistikk. For de fleste problemstillinger måtte imidlertid evalueringsgruppen foreta egne datainnsamlinger. Den viktigste av disse har vært gjentatte undersøkelser i et representativt utvalg av befolkningen foretatt av Statistisk sentralbyrå før og etter lovendringen. For enkelte problemstillinger har det også vært hensiktsmessig å innhente data fra flere kilder som for eksempel omnibusundersøkelser foretatt av MMI, Norsk statistikk og Opinion. Opplysninger om innsamlingsmetode, datamateriale og analyse vil framgå i innledningen til hvert kapittel.

6. Endringer i omsetning, besøksfrekvens, konkurser og sysselsetting i serveringsbransjen

I forkant av lovendringen viste en rekke opinionsmålinger at motstanden var sterkere blant røykere enn røykfrie. Et flertall av røykerne forventet nedsatt trivsel med røykfrie serveringssteder, og omtrent hver tredje røyker trodde de ville komme til å redusere sin besøksfrekvens. I en undersøkelse foretatt av Norsk statistikk i mars 2004 mente 37% av alle spurte at lovendringen ville føre til redusert besøksfrekvens, mens bare 10% trodde flere ville komme til å gå ut. I samme undersøkelse forventet 54% at serveringsbransjen ville få redusert omsetning, mens bare 3% trodde salget ville øke (Norsk statistikk 2003).

Tilhengerne av lovendringen hevdet likevel at bransjen ikke hadde grunn til å bekymre seg for en kundesvikt. Det ble vist til at røykerne utgjorde et mindretall i befolkningen og en eventuell nedgang i røykernes besøksfrekvens ville antallsmessig komme til å bli oppveid av en relativt sett mindre tilstrømming fra flertallet av ikke-røykere. Resonnementet tar som utgangspunkt at røykevanene hos gjestene var lik den i normalbefolkningen. Hvis det derimot skulle være slik at bransjens beste kunder – de som regelmessig lot seg servere – var overrepresentert av røykere (med intensjoner om å gå mindre ut), så ville ikke resonnetet holde. Videre hviler resonnetet på at de 25% av ikke-røykerne som sa de ville komme til å øke sin besøksfrekvens, faktisk ville følge sin intensjon.

Vi har kartlagt bevegelsene i bransjens kundegrnlag i forbindelse med lovendringen med selvrapporing av besøksfrekvens. I tillegg har vi samlet inn omsetningsdata for serveringsbransjen.

6.1 Omsetning fra bryggeriene til serveringsbransjen

6.1.1 Datagrunnlag

Fra Bryggeriforeningen er det innhentet opplysninger om antall liter øl solgt hver måned siden januar 2003. Salgstallene er fordelt på omsetningskanaler, skatteklasser og på emballasjevarianter. Det har ikke vært mulig å oppdrive salgstall før 2003.

6.1.2 Resultater

Hvis vi sammenlikner salget av øl til serveringsbransjen i de første 17 måneder etter lovendringen med salget i 17-månedersperioden før lovendringen, har omsetningen blitt redusert med 6,2%. Som vi skal se, var salgsreduksjonen noe sterkere i vintermånedene enn i sommermånedene.

Salgsendringer første halvår

Sammenlignet med 6-månedersperioden juni-november 2003 (før lovendringen), solgte bryggeriene 1 207 000 liter øl mindre til puber, barer og restauranter i den samme perioden etter lovendringen. Salgsreduksjonen utgjorde 3,8%. Perioden omfatter sesongen for uteservering hvor røykende gjester har stor anledning til å tenne opp sigaretter uten å måtte forlate sitt bord.

Salgsendringer andre halvår

Det ble forventet at lovendringen skulle komme til ramme omsetningen hardere i den påfølgende 6-månedersperioden som omfattet vinter- og vårmånedene desember-mai. Uten kunstig varmetilførsel vil utepils i denne perioden være en ganske kald opplevelse for gjestene de fleste steder i Norge. Salgsnedgangen i

vinter/vår halvåret var da også på 2 557 000 liter øl – eller 8,7% sammenliknet med samme periode før lovendringen.

Salgsendringer tredje halvår

Salget tok seg imidlertid opp igjen i den påfølgende sommer- og høstsesongen. I perioden juni – november 2005 var omsetningen 284 000 liter høyere (0,9%) enn i samme periode for 2003 (før lovendringen), og 1 491 000 liter høyere (4,9%) enn i 2004. I desember 2005 lå imidlertid omsetningen igjen hele 14,6% under desember 2003 og 6,5% under desember 2004.

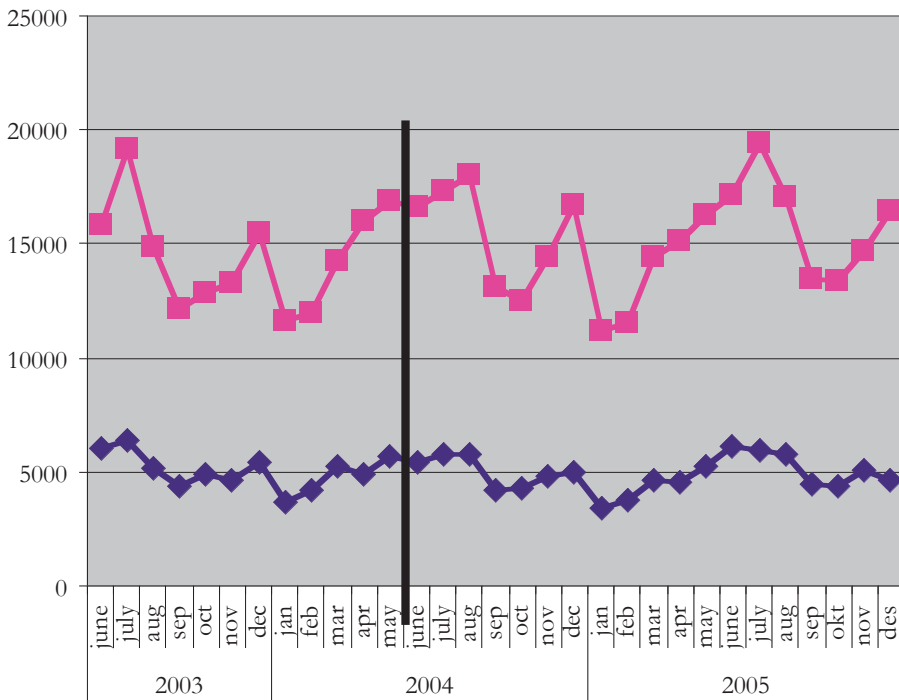
Det er vanskelig å avgjøre hvor mye av disse salgsvariasjonene som kan tilskrives lovendringen alene. Mange forhold vil kunne påvirke volumet av øl som skjenkes til gjester på serveringssteder, slik som pris, kundenes kjøpekraft, klimatiske forhold, pris på øl fra alternative forsyningskilder (butikkpris) og tilgjengelighet (antall skjenkesteder og åpningstider) (NOU 1995: 24). SIRUS vil på sikt lage økonometriske modeller som kan gjøre det mulig å isolere effekten av lovendringen på omsetningen fra andre antatte påvirkningsfaktorer. Det som imidlertid allerede nå synes klart, er at salgssnedgangen ikke har vært dramatisk (figur 2) og at den i første rekke oppstod i årets kaldeste periode.

En mulig følge av lovendringen kunne være at potensielle gjester – i første rekke røykere - ville komme til å holde seg borte fra de røykfrie serveringsstedene, og isteden opprettholde sitt ølkonsum ved å oppsøke andre forsyningskilder. Dette ville i så fall ha ført til at bryggeriene etter lovendringen ville komme til å øke sine leveranser av øl til dagligvarehandelen – spesielt i vintermånedene hvor salgssnedgangen i serveringsbransjen var størst. I den kalde perioden hvor salget av øl fra bryggeriene til serveringsstedene gikk tilbake med 8,7%, ble imidlertid også

ølleveransen til dagligvarehandelen redusert med 1% sammenlignet med samme periode året før². Etterspørselsnedgangen etter øl på pub i vintermånedene ser altså ikke ut til å ha forplantet seg til økt etterspørsel etter øl i dagligvarehandelen. Figur 2 viser for øvrig at salget av øl til dagligvarehandelen har et langt høyere volum og større periodiske variasjoner enn ølomsætningen til serveringsbransjen. De sesongmessige utslagene er imidlertid sammenfallende.

Figur 2. Omsetning av øl (i 1000 liter) fra bryggeriene til serveringsbransjen (blå linje) og dagligvare (rosa linje) før og etter lovendringen. Kilde: Bryggeriforeningen (<http://brom.omninet.no/stat>).

² Som vist i figur 2 er det ikke en allerede igangsatt nedadgående trend som er årsak til denne reduksjonen.

6.2 Innberettet moms fra serveringsbransjen til fylkesskattekontorene

6.2.1 Datagrunnlag

En annen kilde for opplysning om salgsendringer i serveringsbransjen er innberetning av moms fra serveringsbransjen til fylkesskattekontorene. På oppdrag fra SIRUS har Statistisk sentralbyrå innhentet og bearbeidet disse dataene, og så gitt terminvise rapporter til evalueringsgruppen tre ganger per år. Hver termin teller to måneder. Lovendringen inntraff midt i 3. termin (mai/juni) 2004. Ved utregning av endringer i innberettet moms, er 3. termin 2004 utelukket fra analysene fordi det ikke er mulig å skille mellom innberetning i mai (før lovendringen) og innberetning i juni (etter lovendringen). Data fra Statistisk sentralbyrå er oppgitt fylkesvis, og nedbrutt på næringsgruppe. Dette gjør det mulig å differensiere mellom salgsutviklingen i puber/barer og i kafeer/restauranter, samt studere regionale forskjeller.

6.2.2 Omsetningsendringer i pub/bar

I 12-månedersperioden før lovendringen (fra mai 2003 til og med april 2004) ble det i følge Statistisk sentralbyrå betalt inn kr 882,6 millioner kroner i moms fra drift av pub/bar. I 12-månedersperioden etter lovendringen (fra juli 2004 til og med juni 2005) ble det innberettet kr 844,2 millioner. Reduksjonen på 4,3% i momsinnbetaling harmonerer med den nedgangen som ble påvist når vi studerte bryggerienes omsetningstall for øl til serveringsbransjen.

Bryggeriene rapporterte som nevnt om størst salgsreduksjon i den kaldeste årstiden. På dette grunnlag er det naturlig å tro at en eventuell effekt av lovendringen vil være sterkest i de regioner av landet som har kaldest klima. Dette ser imidlertid ikke ut til å være tilfelle. Slår vi sammen data for Nordland, Troms og Finnmark har

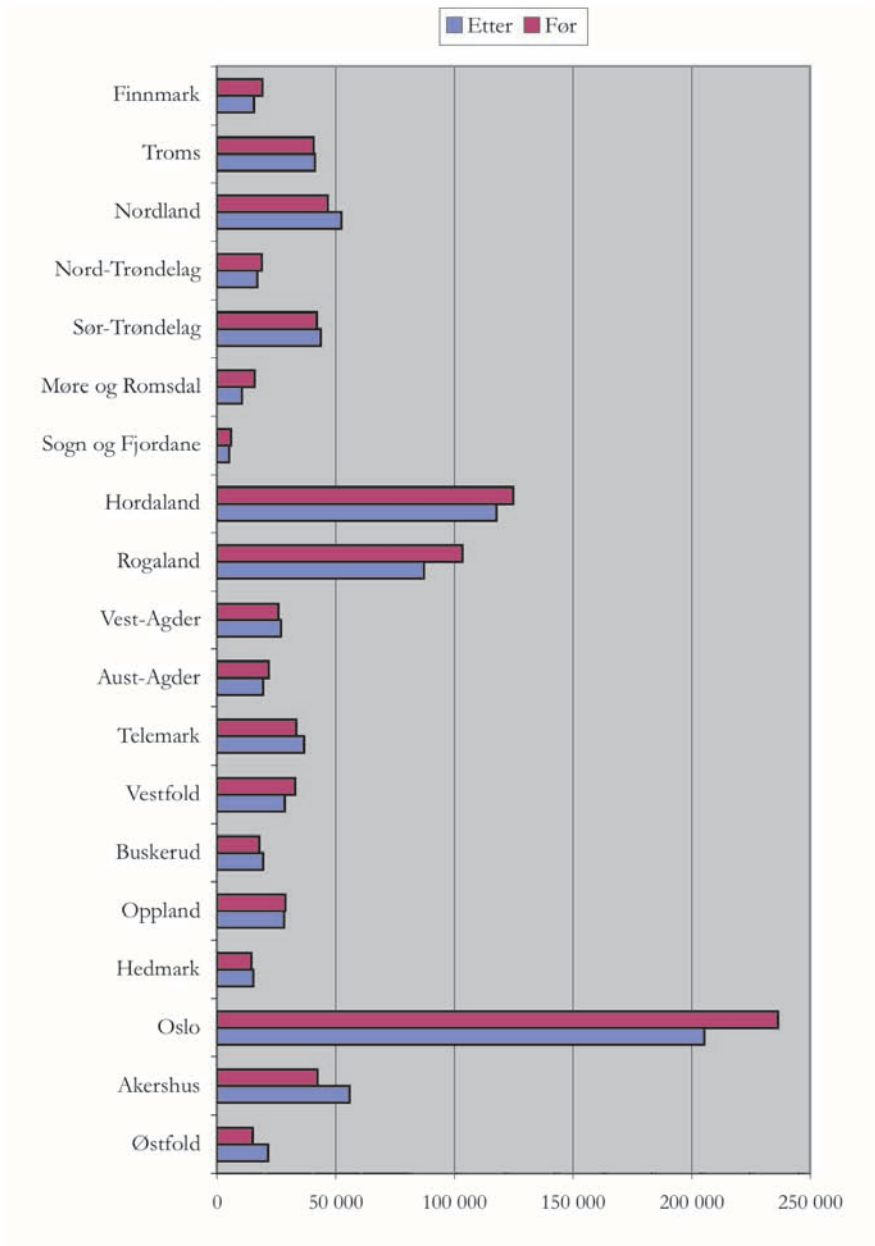
innbetalingen av moms fra pub/bar økt med 2,3%. I de antatt varmeste og mest solrike fylkene Vestfold, Telemark, Aust-Agder og Vest-Agder var det samlet sett en nedgang på 1,9%. Dette kan ha sammenheng med periodiske forskjeller i klimatiske forhold (jf kap 6.4).

Den største salgsreduksjonen ble registrert i Møre og Romsdal (34%), fulgt av Finnmark (18,7%), Rogaland (15,5%) og Oslo (13,1%). I Østfold ble det registrert en oppgang på hele 42%, i Akershus en økning på 35% og i Nordland var momsinnbetalingen økt med 12,1%. I de øvrige fylkene var endringene under +/- 10%. De fylkesvise utslagene ser ikke ut til å ha noen systematisk regional tendens, idet motsatt salgsutvikling kan observeres mellom mange nabofylker. Representanter for Statistisk sentralbyrå hevder at statistikken når den brytes ned på fylkesnivå bl.a. blir sårbar overfor manglende overholdelse av tidsfrister for innberetning av moms. Dette kan muligens være en årsak til de tilfeldige utslagene. Det er behov for mer omfattende undersøkelser av de fylkesmessige utslagene.

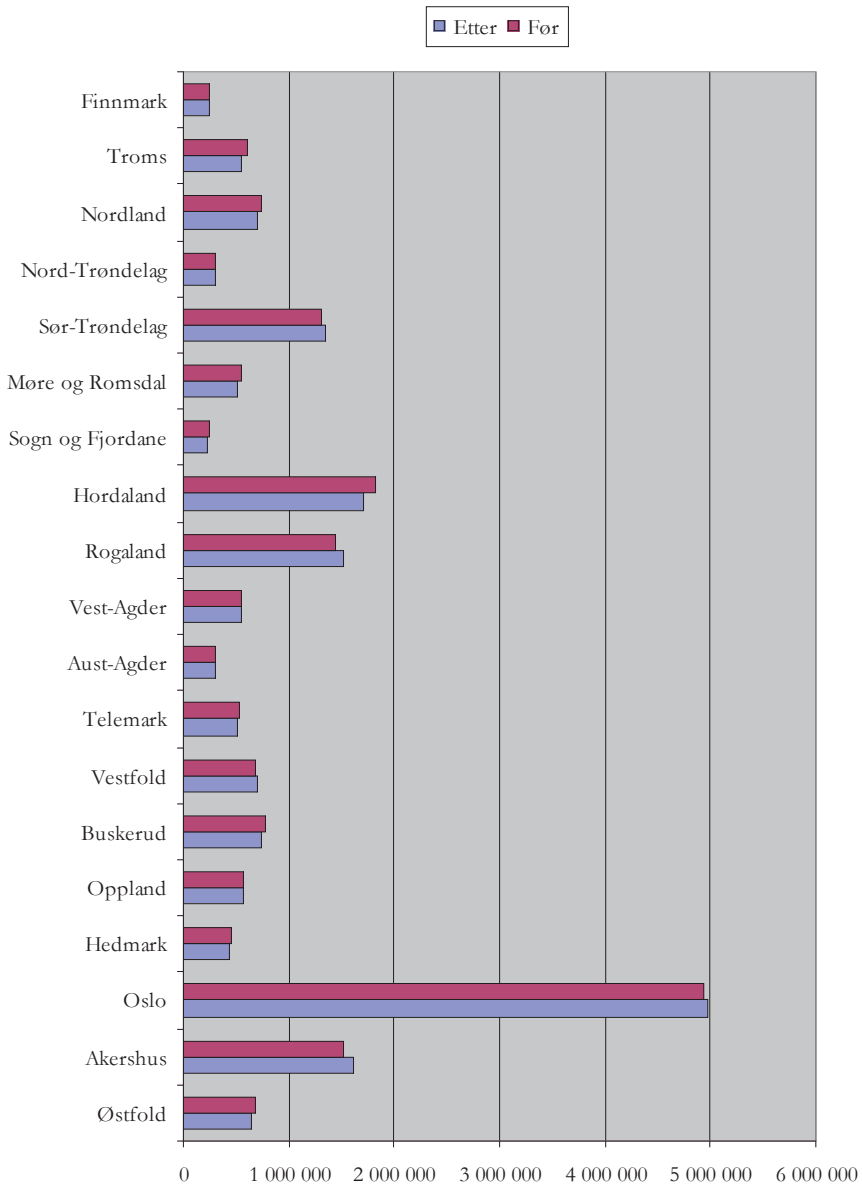
6.2.3 Omsetningen i restaurant

I kafé og restaurantsegmentet ble det registrert en reduksjon i innberettet moms på kun 0,5%. Som vi ser av figur 4 var omsetningen i denne næringen vesentlig høyere enn i puber og barer, noe som skyldes flere enheter og tilleggssinntjening fra matservering. Innberettet moms før og etter lovendringen var henholdsvis kr 18,3 milliarder og kr 18,2 milliarder. Endringene over perioden var små i alle fylker.

Figur 3. Innbetaling av moms fra pub/bar (i 1000 kr) perioden mai 2003-april 2004 (rød søyle) og perioden juli 2004-juni 2005 (blå søyle). Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Figur 4. Innbetaling av moms fra restaurant (i 1000 kr) perioden mai 2003-april 2004 (rød søyle) og perioden juli 2004-juni 2005 (blå søyle). Kilde: Statistisk sentralbyrå.

6.3 Endringer i selvrapportert besøksfrekvens blant gjester

6.3.1 Datagrunnlag

Endringer i selvrapportert besøksfrekvens er målt med spørsmålet "Hvor ofte er du omtrent på a) pub/bar og b) restaurant?" Svarene ble gitt på en 8-punktsskala fra 1 "daglig" til 8 "aldri" som vist i tabell 1. Spørsmålet ble stillet til landsrepresentative utvalg på ca 1 300 personer i november måned 2003, og gjentatt på samme tidspunkt i 2004 og 2005. Statistisk sentralbyrå sto for innsamlingen av data, mens analysene ble utført hos SIRUS. Personer under 18 år og over 74 år ble ekskludert fra analysene.

Tabell 1 Besøksfrekvens på pub/bar og restaurant for personer 18-74 år i ulike røyke kategorier. Data slått sammen for 2003, 2004 og 2005. Kilde: Statistisk sentralbyrå

	Pub/bar				Restaurant		
	Daglig - røykere	Av-og-til-røykere	Ikke-røykere	Daglig-røykere	Av-og-til-røykere	Ikke-røykere	
Daglig	0	2	0	1	2	1	
3-6 g/uken	1	2	1	3	1	1	
1-2 g/uken	12	17	8	9	12	9	
2-3 g/mnd	15	22	12	14	19	18	
1 g/mnd	13	15	12	20	23	21	
3-11 g/året	23	20	21	26	23	29	
Sjelden	20	15	24	21	17	18	
Aldri	16	8	22	6	4	5	
Sum	100	100	100	100	100	100	
N	919	328	2356	920	328	2356	
	<i>Gamma=,187 ***</i>				<i>Gamma=,003 ns</i>		

6.3.2 Forskjeller i besøksfrekvens blant røykere og ikke-røykere

Tabell 1 viser at personer med ulike røykevaner har signifikante forskjeller i besøksfrekvens på pub/bar, mens det ikke kan observeres slike variasjoner i

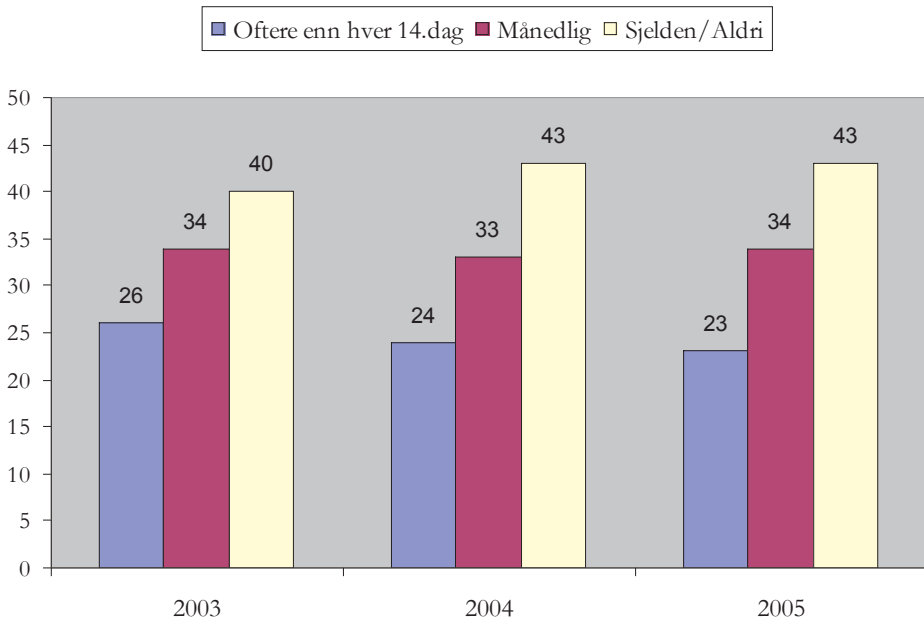
hyppigheten av restaurantbesøk. Blant av-og-til-røykerne oppga 58% at de besøker pub/bar hver måned eller oftere. Dette var tilfellet hos 41% av dagligrøykerne og 33% av ikke-røykerne. Månedlig eller oftere restaurantbesøk ble i de samme gruppene foretatt av henholdsvis 57%, 47% og 50%.

6.3.3 Endringer i besøk på pub/ bar

Figur 5 viser at serveringsbransjens beste kunder – gjester som går på pub eller bar oftere enn annenhver uke – er redusert fra 26% i 2003 til 23% i 2005. Denne nedgangen er imidlertid ikke signifikant på 5%-nivå, og kan derfor være et resultat av tilfeldigheter ved utvalgstrekkingen. Det dominerende inntrykk er at selvrapportert besøksfrekvens har vært stabil over disse årene.

Forut for lovendringen oppga 37% (N=327) av dagligrøykerne at de ville komme til å gå mindre på pub og bar som følge av røykeforbudet, mens 18% (N=767) av ikke-røykerne hadde intensjoner om å besøke disse serveringsstedene oftere (jf kap 3.2.3). Figur 6 indikerer at disse endringene ikke inntraff. Det ble ikke observert signifikante forskjeller i besøksfrekvens verken hos dagligrøykere, av-og-til-røykere eller ikke-røykere i perioden før og etter lovendringen.

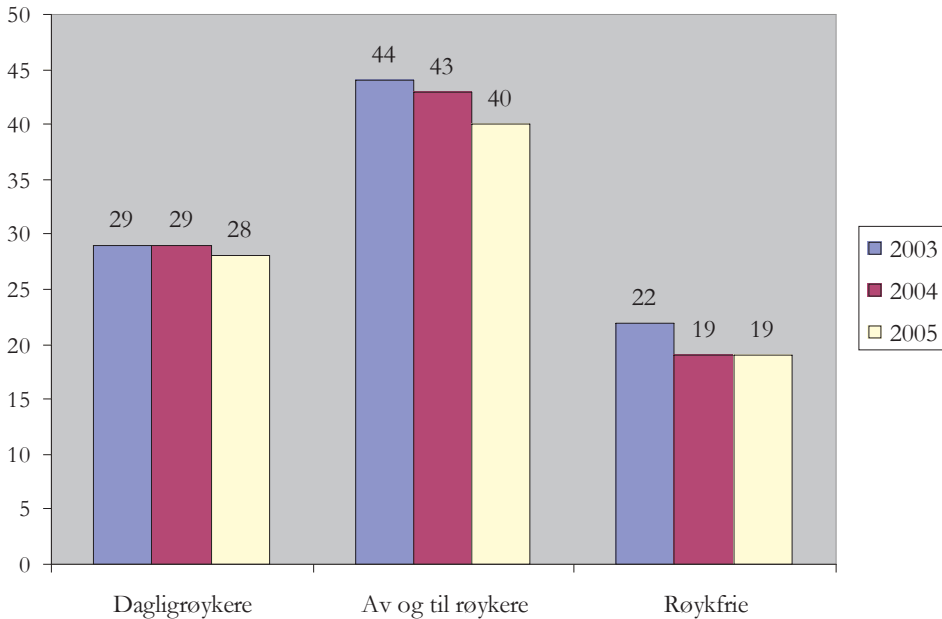
Figur 5. Selvrapportert besøksfrekvens på pub/ bar i 2003 (N=1209), 2004 (N=1234) og 2005 (N=1162). Prosent av personer i alderen 18-74 år. Kilde: SSB/SIRUS

Figur 6 viser i likhet med tabell 1, at en signifikant høyere andel av av-og-til-røykerne, fulgt av dagligrøykerne, gikk på pub eller bar hver 14. dag eller oftere enn andelen ikke-røykerne. Av-og-til-røykerne utgjorde imidlertid kun 9% av det potensielle kundegrunnet, mens dagligrøykernes andel var 26%. Hele 65% av befolkningen over 18 år var røykfrie. Selv med de observerte forskjeller i besøksfrekvens, var derfor ikke-røykerne antallsmessig størst i den kundegruppen som oftest la igjen penger på pub eller bar. På grunnlag av prosentandelene lar det seg regne ut at om lag 800 000 personer besøkte en pub/bar hver 14 dag eller oftere i 2005. Av disse var ca 430 000 røykfrie, 255 000 var dagligrøykere, mens 125 000 røykte av og til.

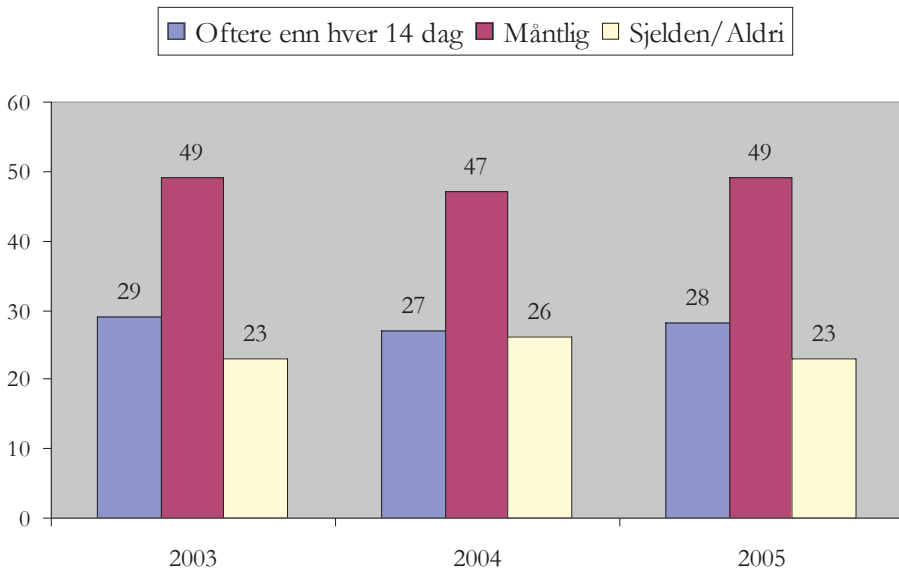
Figur 6. Andel som rapporterer at de går på pub/ bar hver 14. dag eller oftere etter røykevaner. Personer i alderen 18-74 år spurt i 2003, 2004 og 2005.

6.3.4 Endringer i besøk på restaurant

Andel gjester som oftere enn hver 14. dag spiser på restaurant var nærmest uendret fra 2003 til 2005. Figur 7 viser at selvrapportert besøksfrekvens på slike steder har vært meget stabil over disse årene.

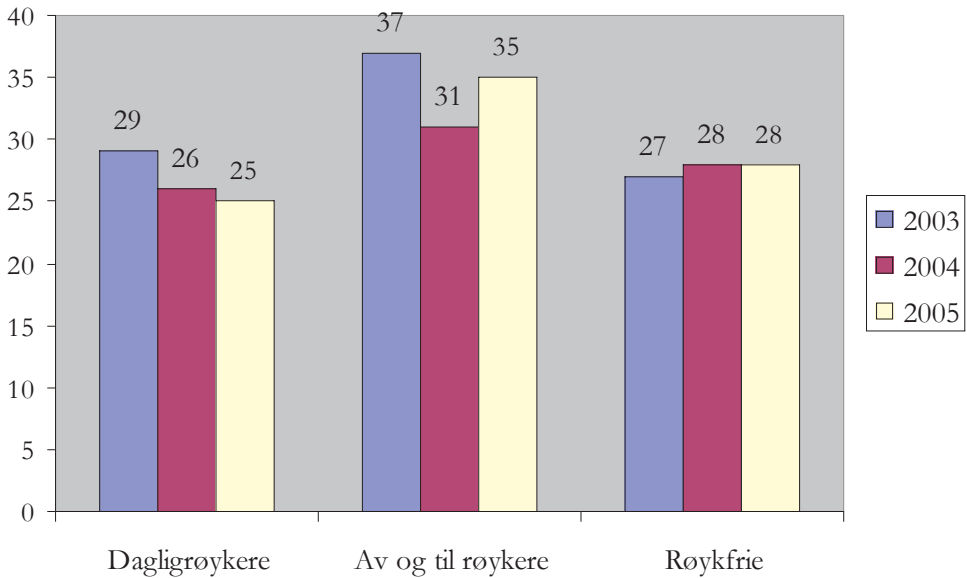
Figur 7. Selvrappertert besøksfrekvens på restaurant i 2003 (N=1209), 2004 (N=1235) og 2005 (N=1162). Prosjenter av personer i alderen 18-74 år. Kilde: SSB/SIRUS

Figur 8 viser at andel dagligrøykere som spiste oftere enn hver 14. dag på restaurant har gått ned fra 29% til 25% fra 2003 til 2005. Denne nedgangen er imidlertid ikke signifikant. Det ble heller ikke observert signifikante endringer i besøksfrekvens blant av-og-til-røykere eller ikke-røykere fra 2003 til 2005.

I motsetning til hva tilfellet var for besøk på pub/bar, viser figur 8 at andelen som går på restaurant hver 14. dag eller oftere ikke er signifikant forskjellig mellom røykere og ikke-røykere. På befolkningsnivå bestod kundegruppen over 18 år som spiste på restaurant/kafé minst hver 14. dag av om lag 1 million mennesker i 2005. Av disse var ca 650 000 ikke-røykere, 230 000 var dagligrøykere, mens 120 000 røykte av og til.

Figur 8. Andel som rapporterer at de går på restaurant hver 14. dag eller oftere etter røykevaner. Personer i alderen 18-74 år spurt i 2003, 2004 og 2005.

6.3.5 Svakheter ved spørsmålsstillingen

Ovenfor har vi gått ut fra at respondentenes angivelse av besøksfrekvens gjelder for en ganske nærliggende forutgående periode for undersøkelsestidspunktet. Tolket på denne måten vil forskjellene i svarfrekvens mellom 2003, 2004 og 2005 uttrykke et treårig periodisk endring. Spørsmålsformuleringen – *Hvor ofte er du omtrent på a) pub/bar eller b) restaurant* – åpner imidlertid opp for en alternativ tolkning. Svarene kan også uttrykke respondentens besøksfrekvens i et lengre tidsperspektiv, kanskje endog i et livsløpsperspektiv. Det er en svakheter ved spørsmålet at svarene har dette tolkningsrommet.

6.3.6 Endringer i besøksfrekvens der lovendringen oppgis som årsak

Et halvt år forut for lovendringen – i desember 2003 - ble respondentene bedt om å besvare spørsmålet: *"Når det blir helt røykefritt på alle serveringssteder – vil dette føre til at du går ut sjeldnere, oftere eller vil ikke et slikt forbud påvirke dine vaner?"* Også dette spørsmålet har sannsynligvis lav validitet fordi respondentens holdning til røykfrie serveringssteder vil influere på svaret. Blant dagligrøykerne – som var den gruppen med flest motstandere til lovendringen (jf kap 8) – oppga 37% (N=327) at de ville gå ut sjeldnere. I 2004 og 2005 ble spørsmålet stillet på denne måten: *"Nå når det har blitt helt røykefritt på alle serveringssteder – har dette ført til at du har gått ut sjeldnere, oftere eller har ikke forbudet påvirket dine vaner?"* Andelen dagligrøykere som da oppga reduserte besøk som følge av lovendringen var henholdsvis 43% (N=319) i 2004 og 37% (N=271) i 2005. Dette skulle i så fall ha resultert i et stort netto frafall i besøksfrekvens blant dagligrøykere, da kun et par prosent oppga at de gikk oftere ut etter lovendringen. Spørsmålsstillingen produserer altså et resultat som er inkonsistent med den informasjon som framkom når ordlyden i spørsmålene om besøksfrekvens ikke var relatert til lovendringen (jf kap 6.3.3 - 6.3.5).

På samme måte rapporterte også ikke-røykerne et resultat om økt besøksfrekvens som heller ikke stemte overens med svaret vi fikk når ordlyden var nøytral. Her oppga henholdsvis 11% (N=798) i 2004 og 15% (N=788) at de gikk oftere ut som følge av lovendringen. Dette ville ha ført til et netto tilsig i besøk fra ikke-røykere, da kun et par prosent oppga at de gikk sjeldnere ut.

6.3.7 Endringer i besøksfrekvens blant ungdom

Tilsvarende spørsmål ble stilt til et landsrepresentativt utvalg av ungdom i alderen 18-20 år i september 2004 – altså ca 3,5 måned etter lovendringen. Her svarte 68% (N=1404) at lovendringen ikke hadde påvirket deres besøk på serveringssteder, 17% gikk ut sjeldnere enn før mens 16% oppga at de oftere gikk ut. I denne aldersgruppen var det kun 22% dagligrøykere. Blant disse rapporterte nærmere halvparten (48%, N=305) om færre besøk etter lovendringen. Hele 65% av ungdommene var ikke-røykere. I denne gruppen oppga 22% (N=912) at de gikk ut oftere.

6.4 Endringer i selvrapportert besøksfrekvens fra ansatte

6.4.1 Datagrunnlag

På oppdrag fra evalueringsgruppen gjennomførte MMI en ettårig panelundersøkelse blant ansatte i serveringsbransjen med tre måletidspunkt. Første måling fant sted i mai 2004, andre måling i september/oktober 2004, og siste måling skjedde i mai 2005. Datagrunnlaget er gjort rede for i andre publikasjoner fra evalueringsgruppen (Hetland & Aarø 2005 a+b). I et ca 10 minutters telefonintervju ble de ansatte i runde 2 og 3 bl.a. stilt spørsmålet: *"Etter innføringen av røykfrie serveringssteder, har det blitt flere, færre eller er det omtrent det samme antall gjester som tidligere?"*

6.4.2 Resultater

Svarene på spørsmålet avhenger i stor grad av hvilken oppfatning respondentene hadde til lovendringen. Tabell 2 viser at ansatte som i utgangspunktet tilkjennega en negativ innstilling til lovendringen i runde 1, hadde en signifikant sterkere

tilbøyelighet til å rapportere omsetningssvikt i runde 3. Dette indikerer at spørsmålet var et lite valid mål på besøksendring, fordi svarene influeres av respondentens holdninger.

Det er likevel verd å merke seg at nesten en tredel av alle ansatte rapporterte om *mange færre* gjester etter lovendringen. Besøksnedgang ble i større grad rapportert fra ansatte i pub/bar (36%, N=278) og kafeteria/veikro (35%, N=243), enn fra ansatte i restaurant (23%, N=399). Igjen kan dette ha sammenheng med at ansatte i pub/bar var mer negative til loven i utgangspunktet.

Tabell 2. Oppfatning om besøksendring etter lovendringen i lys av innstilling til lovendringen før ikrafttredelsen. Kilde: MMI/HEMIL/SIRUS

Oppfatning om besøksendring ett år etter lovendringen	Innstilling til lovendringen for ikrafttredelse			
	Positiv	Nøytral	Negativ	Alle
Mange flere gjester	4	2	1	3
Noen flere gjester	8	4	3	6
Uendret	46	36	28	39
Noen færre gjester	24	26	25	25
Mange færre gjester	17	33	44	29
Sum	100	100	100	100
N	362	168	217	747

Gamma=0.294, sig= 0.000

6.5 Endringer i konkurser

Selv om omsetningen i bransjen som helhet ikke ble vesentlig endret etter lovendringen, og dermed heller ikke kan ha forårsaket dramatiske endringer i antall konkurser, kan det være at røykeforbudet har virket forskjellig i ulike markedssegmenter. Avisene har bl.a. rapportert om spesielle problemer i etableringer hvor adgangen til utendørs røyking var vanskelig (tilhold i 2.etasje), og i såkalte "brune kneiper" med et høyt innslag av gjester som røykte. Listen av

overskrifter nedenfor illustrerer hvordan avisene presenterte enkeltreportasjer om negative økonomiske konsekvenser av lovendringen.

Blått lys for brune kafeer (Ap 4,10,04)

Cobra stenger dørene (Dbla 26,10 2004)

Konkurs etter ny røykelov. (VG 14,10,04)

Brune kafeer må permittere (VG 6,7,04)

Pubarbeidsplassene ryker (VG 16,6,04)

Ølkranene strupes, røykeloven får skylda (Dags 3,12,04)

Mistet jobben da røykeloven kom (Dags 26,6,04)

Restaurantene gir opp røykeloven (Dags 10,4,04)

Norske rockeklubber sliter (Ap 7,12,04)

Tviler på masseoppsigelser (Ap 26,10,04)

Jazzfestivalen gikk med underskudd (Ap 17,8,04)

Permitteringer og oppsigelser (Ap 22,6,04)

Ikke glad for loven (Ap 14,4,04)

Oslos uteliv frykter konkurstras (Ap 22,1,03)

Utelivsbransjen føler seg narret (Ap 29,11,02)

Savner stamgjestene (Bt 13,6,04)

Frykter konkurser i restaurantbransjen (Bt 7,5,04)

Stabilt dårlig økonomi i Stavangers utebransje (SA 11,09,04)

Frykter sur røykevinter (Bt 20,9,04)

Julebordtragedien (Ap 8,12,04)

Headingene er sakset fra store aviser som Stavanger Aftenblad (SA), VG, Dagbladet (Dbla), Aftenposten (Ap) og Bergens tidende (BT)³, men Observer opplyser at denne type fokusering på enkeltskjebner hadde størst utbredelse i lokalavisene.

---

³ SIRUS har foretatt en kategorisering av avisoppslag om røykfrie serveringssteder i Aftenposten, VG, Dagbladet, Bergens tidende, Stavanger Aftenblad og Dagsavisen for perioden 1. januar 2002 til 31. desember 2004. I alt 347 oppslag om lovendringen ble registrert på disse fem avisenes nettsider i løpet av treårsperioden. Avisoverskriftene finnes som vedlegg i denne rapporten.

HEMIL-senteret har tidligere rapportert at andel ansatte i serveringsbransjen som rapporterte om bekymring for å miste jobben som følge av lovendringen har økt (Hetland & Aarø 2005). Kanskje har eksponeringen for denne type fryktvekkende informasjon forårsaket engstelsen? Overskrifter som forteller om positive økonomiske konsekvenser av lovendringen er langt sjeldnere, og ubalansen i informasjonen kan ha ført til overdreven uro blant de ansatte.

6.5.1 Datagrunnlag

Konkursstatistikk for hotell- og restaurantbransjen er hentet ut av Statistisk sentralbyrås database som gir kvartalsvise opplysninger fordelt på næring, organisasjonsform, region og år for etablering⁴.

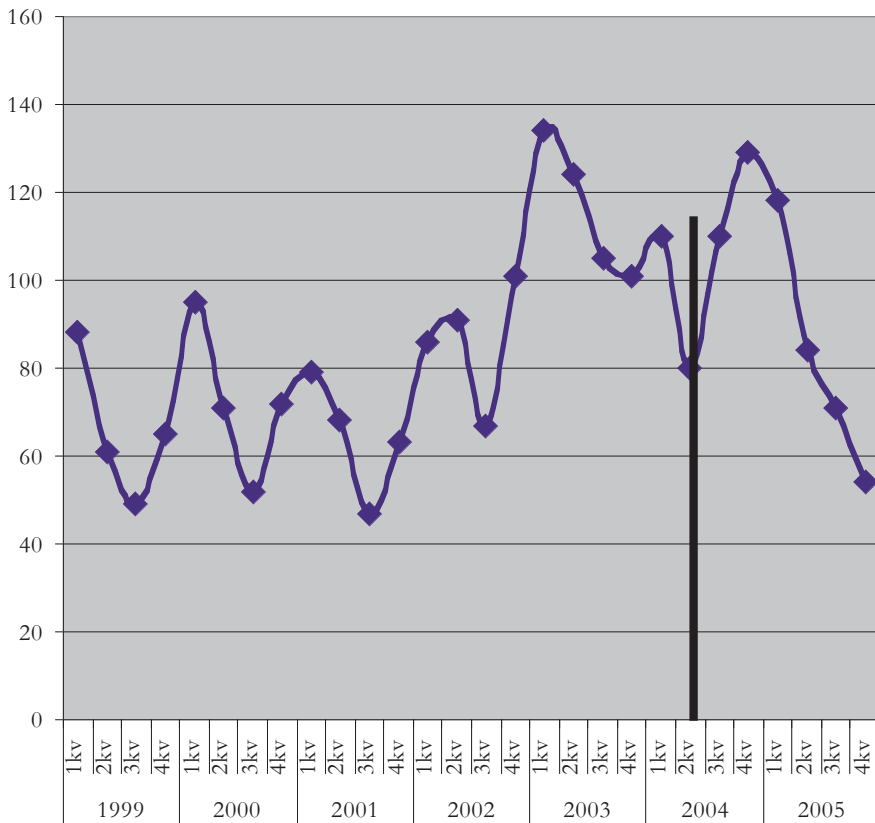

4

http://statbank.ssb.no/statistikbanken/Default_FR.asp?tilside=selecttable/hovedtabellHjem.asp&KortnavnWeb=konkurs&PLanguage=0&nvl=true&direkte=1&PXSid=0

Figur 9. Antall konkurser i hotell og restaurantbransjen i perioden 1999-2005. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

6.5.2 Resultater

Figur 9 viser at antall konkursbegjæringer i hotell og restaurantbransjen økte de to første kvartaler etter lovendringen for deretter å gå ned. Økningen inntraff imidlertid i den årstid hvor antall konkurser har vist seg å stige også tidligere år. Det er derfor uklart om den observerte veksten kan relateres til innføringen av røykfrie serveringssteder, eller om det er en naturlig sesongmessig variasjon. Mange andre forhold vil kunne ha innvirkning på konkursstatistikken som for eksempel

forutgående perioder med overetablering, rentenivå, lokale myndigheters bevillingspolitikk, avgiftsnivå etc.

6.6 Endringer i sysselsetting

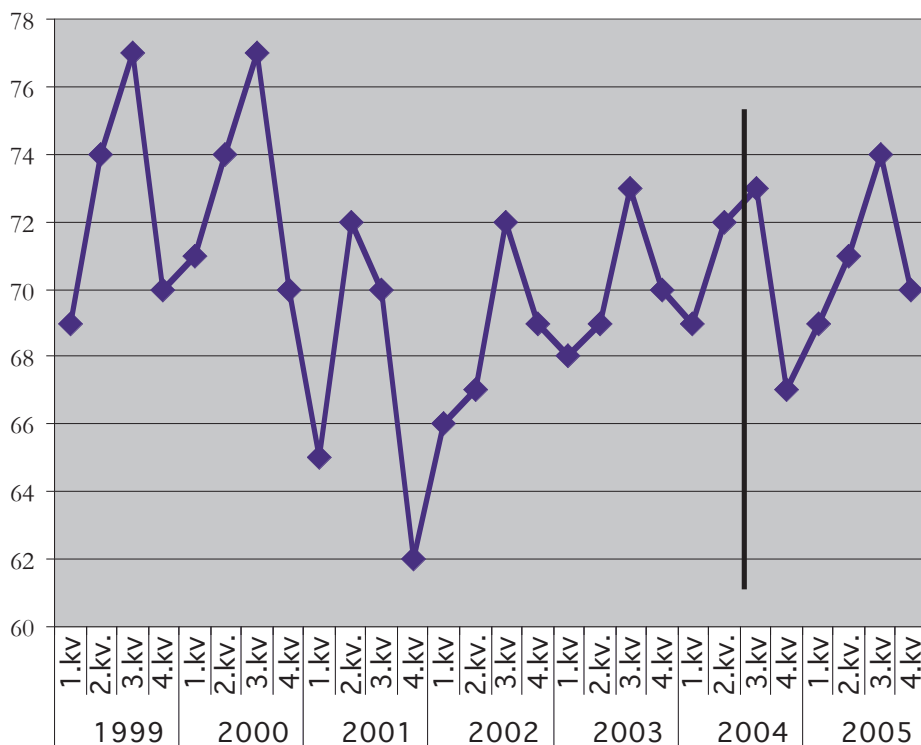
6.6.1 Datagrunnlag

Opplysninger om sysselsetting for perioden 1999-2005 ble innhentet fra Statistisk sentralbyrå, seksjon for arbeidsmarkedsstatistikk. Tallene er basert på intervju med 24 000 personer hvert kvartal i den såkalte Arbeidskraftundersøkelsen (AKU). På dette grunnlag beregnes tallet på sysselsatte i ulike næringer for befolkningen i alderen 16-74 år. Byrået opplyser at man må være varsom med å tolke endringer mellom to kvartaler isolert, uten samtidig å se på den langsiktige utviklingen.

6.6.2 Resultater

Figur 10 viser at sysselsettingsgraden i hotell- og restaurantbransjen har sesongmessige variasjoner. Flest ansatte er det i 2. og 3. kvartal, mens 1. og 4. gjennomgående har færre sysselsatte. Det ble observert noe færre ansatte i 4. kvartal 2004 enn på samme årstid de to forutgående år. Allerede 1. kvartal 2005, og resten av dette året, var imidlertid antall sysselsatte tilbake på samme nivå som årene før. Det er vanskelig å si om den midlertidige nedgangen kan relateres til lovendringen, om den skyldes andre forhold som influerer på sysselsettingen eller om den skyldes tilfeldigheter ved utvalgstrekkingen i AKU.

Figur 10. Antall (i 1000) personer ansatt i hotell- og restaurant virksomhet i perioden 1. kvartal 1999 til 4. kvartal 2005. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

6.7 Klimatiske forhold

Som nevnt kan klimatiske forhold virke inn på serveringsbransjens omsetning av øl – særlig i sommersesongen. Meteorologisk institutt opplyser at den første sommeren med røykfri servering var kaldere og våtere enn normalen – med unntak av de nordligste områdene av landet.

(<http://met.no/observasjoner/maned/2004/index.html>). Sommeren før var derimot varmere enn normalt i store deler av landet. Månedstemperaturen for Norge i juli 2003 var eksempelvis 3,1 °C høyere enn normalt. Landet sett under ett

hadde den varmeste juli siden målinger startet i 1867. Hele 38 av Meteorologisk institutts værstasjoner satte ny julirekord, de fleste langs kysten fra Agder til Nordland. Også august 2003 var varmere enn normalt i hele landet, spesielt langs kysten.

I de to somrene vi sammenliknet ølsalget var altså klimaet svært forskjellig. Som nevnt vil SIRUS på sikt gjøre mer omfattende analyser av sammenhengen mellom omsetningen i serveringsbransjen og andre forhold som for eksempel klimaendringer.

6.8 Utenlandske studier av økonomiske konsekvenser

I likhet med vår tilnæringsmåte, viser den internasjonale forskningslitteraturen at metodene for å måle økonomiske konsekvenser av røykfri servering har triangulert mellom *a) objektive salgsdata*⁵, *b) subjektiv informasjon om endringer i besøksfrekvens fra gjester*⁶ og *c) selvrapporterte inntrykk av omsetningsendringer fra ansatte og eiere*⁷. Denne

---

⁵ Bartosch & Pope 1995, 1999, 2002, Bialous & Glantz 1997, Dresser 1999, Glantz & Charlesworth 1999, Glantz & Smith 1994, 1997, Glantz 2000, Goldstein & Sobel 1998, Haylett & Huang 2000, Huang et al 1995, Hyland et al 1999, Hyland 2002, Moroney et al 1994, Pacific Analytics 2001, Pope & Bartosch 1997, Sciacco & Ratliff 1998, Styring 2001, Taylor Counseling 1993, Wakefield et al 2002, California State Board of Equalization 1998, City of Bolder 1996, Fletcher 1998, Puboco 2002, Lilley et al 1996, 1999, Masotti et al 1991, Laventhol et al 1990, Applied economics 1996, Glantz & Wilson-Loots 2003, Alamar & Glantz 2004, Mandel et al 2005, CDC 2004, Cowling & Bond 2005, Luk, Ferrence & Gmel 2006

⁶ Allen & Markham 2001, August 2000, Biener & Fitzgerald 1999, Biener & Siegel 1997, Corsun et al 1996, Decima Research 2001, Dresser et al 1999, Field Research 1997, Hyland & Cummings 1999, Lam 1995, McGhee 2002, Miller & Kriven 2002, Shapiro 2001, Styring 2001, Wakefield et al 1999, Auspoll 2000, Decima Research 1988,

metodetrianguleringen vil også bli brukt i den forestående evalueringen i Skottland, som implementerte et totalt forbud mot røyking på alle arbeidsplasser i mars 2006 (Haw et. al 2006).

Det er store kvalitetsforskjeller i den ovennevnte porteføljen av studier. Mindre enn halvparten er publisert i vitenskapelige tidsskrift med fagfellevurdering, mange har åpenbare metodiske svakheter og flere av undersøkelsene er finansiert av tobakksindustrien eller utført av byråer som vanligvis utfører oppdrag på bestilling fra tobakksindustrien. Scollo et al (2003) har foretatt en systematisk gjennomgang av kvaliteten i 97 undersøkelser publisert før august 2002. Forskernes resultat var oppsiktsvekkende.

In studies concluding a negative impact, the odds of using a subjective outcome measure was 4.0 times (95% confidence interval (CI) 1.4 to 9.6; $p = 0.007$) and the odds of not being peer reviewed was 20 times (95% CI 2.6 to 166.7; $p = 0.004$) that of studies concluding no such negative impact. All of the studies concluding a negative impact were supported by the tobacco industry. 94% of the tobacco industry supported studies concluded a negative economic impact compared to none of the non-industry supported studies. .... All of the best designed studies report no impact or a positive impact of smoke-free restaurant and bar laws on sales or employment.

Undersøkelser som er publisert etter at Scollo et al (2003) gjorde sin kritiske litteraturgjennomgang, endrer ikke på deres konklusjon. Alle underbygger

---

Fabrizio et al 1995, KPMG Barents 1997, Marlow 1999, National Restaurant Association 1993, Sollars et al 1999, Martin Associates 1999

⁷ Allan & Markham 2001, Cremieux & Oulette 2001, Dresser et al 1999, Edward 2000, Huron County Health Unit 1999, Hyland & Cummings 1999, Jones et al 1999, Markham & Tong 2001, Parry et al 2001, Scacca & Eckram 1993, Sciacca 1996, Stanwick 1998, The Conference Board of Canada 1996, Yorkshire Ash 2001, Advantage Marketing Info 1997, Applied Economics 1996, CCG 1995, Chamberlain Research Consultants 1998, Dunham & Marlow 2000, EMRS 2001, Fabrizio et al 1996, Gambia 1991, KPMG Peat Marwick 1998, KPMG 1998, Mason-Dixon Market Research 1996, Price Waterhouse LLP 1995, Roper Starch 1996, The Craig Group INC 1998, The Eppstein Group 1997

hovedfunnet at innføring av røykfri servering i liten grad påvirker omsetning og besøksfrekvens (Glantz & Wilson-Loots 2003, Alamar & Glantz 2004, Mandel et al 2005, CDC 2004, Cowling & Bond 2005, Luk, Ferrence & Gmel 2006).

Vår undersøkelse er også i tråd med Scollo i den forstand at de subjektive målemetoder frambrakte resultater som kunne indikere til dels store negative økonomiske konsekvenser, mens bruk av objektive metoder produserte resultater som indikerte små eller ingen økonomiske konsekvenser. Ingen av våre målemetoder kunne imidlertid generere resultater som kunne tyde på positive økonomiske konsekvenser for bransjen.

7. Trivselsendringer hos gjester ved besøk på serveringssteder

Hetland & Aarø (2005) har i en tidligere publikasjon vist at lovendringen førte til en moderat endring i retning av lavere trivsel på jobben blant røykerne. Blant ansatte som ikke røykte hadde lovendringen liten innvirkning på trivselen. Vi har undersøkt hvordan trivselen blant gjestene har endret seg med innføringen av røykfrie serveringssteder.

7.1 Datagrunnlag

Informasjon om trivselsendringer ble innhentet av Statistisk sentralbyrå i gjentatte tverrsnittsundersøkelser blant landsrepresentative utvalg på ca 1300 personer i november/desember 2003 (før lovendringen), 2004 og 2005. Under analysene ble personer under 18 år og over 74 år ekskludert. Ekskludert ble også gjester som sjeldnere enn én gang i måneden besøkte et serveringssted. Dette ble gjort for at datagrunnlaget skulle inneholde informanter med stor grad av erfaringsbaserte oppfatninger. Spørsmålene om trivsel ble stilt på denne måten: *"Når du vurderer de følgende påstandene, ber vi deg tenke på miljø og omgivelsene. Vurder på en skala fra 1 til 7, der 1 betyr stemmer i liten grad og 7 betyr stemmer i svært stor grad. Jeg trives svært godt med å gå på a) pub/ bar b) restaurant"*.

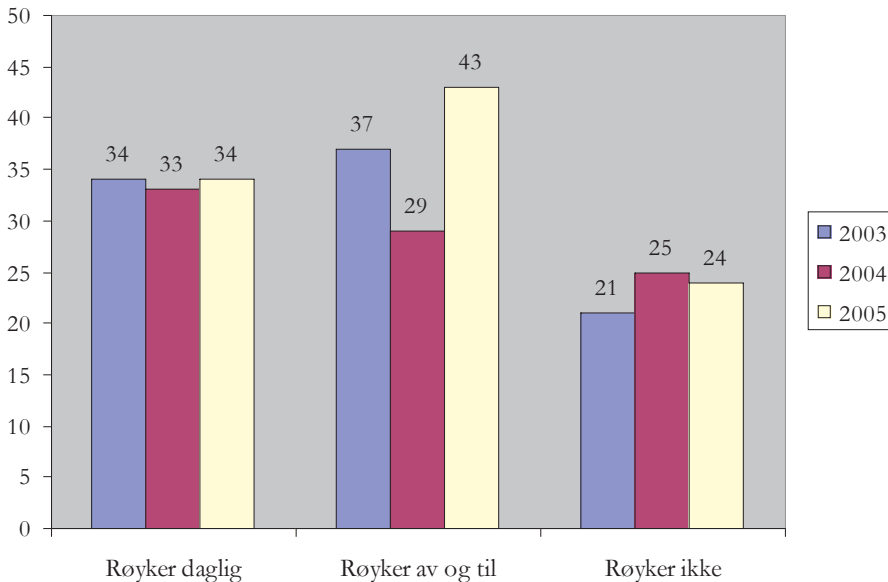
7.2 Trivselsendringer på pub/bar

I figur 11 viser vi andelen som har svart 7 (trives svært godt), og resultatet er brutt ned på røykevaner. Blant personer som går på pub/bar én gang i måneden eller

oftere ble det ikke observert noen signifikante endringer i selvrappertert trivsel verken hos røykere eller ikke-røykere (fig 11).⁸

Selv om det ikke ble observert endringer i trivsel over tid i noen av røykekategoriene, viser imidlertid figuren at både dagligrøykere (33,4%, N=593) og av-og-til-røykere (36%, N=253) i signifikant større grad enn ikke-røykerne (20,9%, N=1255) rapporterte om svært god trivsel på pub/bar (data slått sammen for alle tre år)⁹.

Figur 11. Andel som oppgir at de trives svært godt med å gå på pub/bar i 2003, 2004 og 2005. Personer i alderen 18-74 år som går på pub/bar månedlig eller oftere etter røykestatus.

⁸ Heller ikke blant personer som sjelden eller aldri oppsøkte pub/bar ble det registrert noen endringer i trivsel (ikke vist i figuren), men disse er heller ikke så interessante i vår sammenheng.

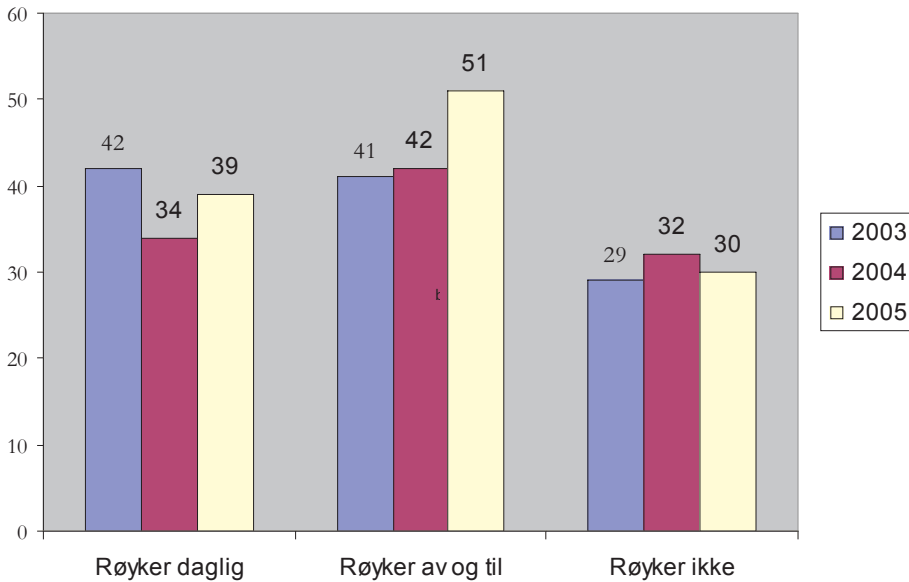
⁹ Forskjellene trådte fram om vi isteden brukte gjennomsnittskåre på trivselsskalaen, og besto også etter kontroll for besøksfrekvens, alder, urbanitet, utdanningsnivå og kjønn.

7.3 Trivselsendringer på restaurant

Det ble heller ikke observert signifikante endringer i trivsel ved besøk på restaurant før og etter lovendringen (fig 12). Derimot fant vi også her at de to røykegruppene i større grad rapporterte om stor trivsel. SIRUS vil på sikt forsøke å finne ut hva som kan være årsaken til denne forskjellsrapporteringen mellom røykere og røykfrie.

Figur 12. Andel som oppgir at de trives svært godt med å gå på restaurant i 2003, 2004 og 2005. Personer i alderen 18-74 år som går på pub/bar månedlig eller oftere etter røykestatus.

7.4 Svakheter ved spørsmålsstillingen

Ovenfor har vi gått ut fra at respondentenes angivelse av trivsel gjaldt for en ganske nærliggende forutgående periode for undersøkelsestidspunktet. Tolket på denne måten vil forskjellene i svarfrekvens mellom 2003, 2004 og 2005 uttrykke et en

treårig periodisk endring. Spørsmålsformuleringen åpner imidlertid opp for en alternativ tolkning. Svarene kan også uttrykke respondentens trivsel i et lengre tidsperspektiv, kanskje endog i et livsløpsperspektiv. Det er en svakhet ved spørsmålet at svarene har dette tolkningsrommet.

7.5 Endringer i trivsel hvor lovendringen oppgis som årsak

Et halvt år forut for lovendringen – i desember 2003 - ble respondentene bedt om å besvare spørsmålet: *"Snart trer loven om røykfrie serveringssteder i kraft. Tror du din trivsel på a) pub/bar eller b) restaurant blir bedre, dårligere eller uendret?"* Spørsmålet har sannsynligvis lav validitet fordi respondentens holdning til røykfrie serveringssteder vil influere på svaret. Blant dagligrøykerne – som var den gruppen med flest motstandere til lovendringen (jf kap 8) – oppga hele 69% (N=218) og 55% (N=250) at de fryktet redusert trivsel på henholdsvis pub/bar og restaurant. I 2004 og 2005 ble spørsmålet gjentatt med tilpasset ordlyd: *"Loven om røykfrie serveringssteder trådte i kraft 1. juni 2004. Har din trivsel ved besøk på a) pub/bar eller b) restaurant blitt bedre, dårligere eller uendret?"* Andelen dagligrøykere som oppga redusert trivsel på pub/bar som følge av lovendringen var da gått ned til henholdsvis 56% (N=199) i 2004 og 38% (N=176) i 2005. Andelen som oppga redusert trivsel på restaurant var i 2004 51% (N=221) og i 2005 32% (N=200).

Spørsmålsstillingen produserer altså et resultat som er inkonsistent med den informasjon som framkom når ordlyden i spørsmålene om trivsel ikke var relatert til lovendringen (jf 7.2 - 7.4). På en annen side er det også mulig å tolke resultatet slik

at trivselsreduksjonen som røykerne fryktet før lovendringen viste seg å bli lavere enn hva de selv antok.

På samme måte rapporterte også ikke-røykerne et resultat om bedret trivsel som heller ikke stemte overens med svaret vi fikk når ordlyden i spørsmålet var nøytral. Hele 68% (N=419) og 64% (N=591) mente før lovendringen at den for deres del ville komme til å gi seg utslag i bedret trivsel på henholdsvis pub/bar og restaurant i 2003. I 2004 og 2005 var tallene steget til henholdsvis 75% (N=420) og 81% (N=415) for besøk på pub/bar. For restaurant var andelene som rapporterte om bedret trivsel økt til henholdsvis 72% (N=600) i 2004 og 82% (N=615) i 2005. I denne perioden fikk lovendringen økende støtte i befolkningen (jf fig 12-13), og det er sannsynlig at det er denne holdningsendringen – og ikke nødvendigvis en reell trivselsøkning - som kommer til uttrykk i disse tallene.

7.6 Lengter gjestene tilbake til den gamle ordningen?

En annen indikasjon på trivsel kan være grad av lengsel tilbake til den gamle ordningen med røykesoner på serveringsstedene. I en omnibus fra MMI foretatt ca ett år etter lovendringen ble 1000 personer spurt "*Hvis du hadde fått valget i dag, ville du gått tilbake til å tillate røyking inne på serveringsstedene?*". 73% svarte nei, 25 % svarte ja, mens 2% ikke hadde noen mening om dette. Et flertall på 57% (N=253) blant dagligrøykerne lengtet tilbake til den gamle ordningen. Dette var tilfellet for 38% (N=77) av av-og-til-røykerne og 12% (N=670) av de røykfrie.

7.7 Trivselshevende tiltak for gjester i serveringsbransjen

I en undersøkelse blant ansatte i serveringsbransjen foretatt av MMI tre måneder etter lovendringen trådte i kraft, oppga 68% av de som arbeidet i pub/bar (N=324) og 57% av de restaurantansatte (N=448) at deres serveringssted hadde gjort noe konkret for å tilrettelegge for utendørs røyking. De mest forekommene tiltakene var å søke om uteservering og oppgradere eller opprette sitteplasser ute, gjerne kombinert med montering av varmelamper, vanntette markiser, vindskjerm osv. Serveringsbransjens tilrettelegging for utendørs ølkonsum har sannsynligvis bidratt til å dempe en negativ økonomisk effekt fra lovendringen.

Avisene bar fram budskapet på denne måten:

Oslo full av farlige gassvarmere (Ap 23,7,04)

Mange steder vil servere ute om vinteren (Ap 24,6,04)

Sitter gjerne ute hele året (Ap 22,6,04)

Nå kan vi røyke uten å fryse (Ap 24,6,04)

Sponser utesteder med varmelamper (Ap 22,6,04)

"Nødbavn" for røykerne (VG 4,6,04)

Utestedene gir røykerne pils og bord i kulda (SA 29,10 04)

Uteliv kan bli tellliv for røykerne (Ap 15,1,04)

Bakgården redder oss. (VG 22,11,04)

Vil bygge uterestaurant på taket (Bt 3,5,04)

Klar for utepub (VG 28,3,04)

Mot utepils-rekord i sommer (Bt 30,4,04)

Ut med puben! (VG 28,3,04)

Bord og stoler ut på fortauet (Bt 8,5,04)

Ny uteservering på Wessel (Bt 26,3,04)

*Tjener på utendørs askebegre
(Ap 24,6,04)*

7.8 Utenlandske undersøkelser om trivselsendringer

Det er utført en rekke utenlandske undersøkelser om holdningsendringer til røykfrie serveringssteder (jf kap 8.6), men evalueringsgruppen har ikke klart å identifisere noen undersøkelser om trivselsendringer blant publikum.

8. Holdningsendringer til røykfrie serveringssteder

8.1 Datagrunnlag

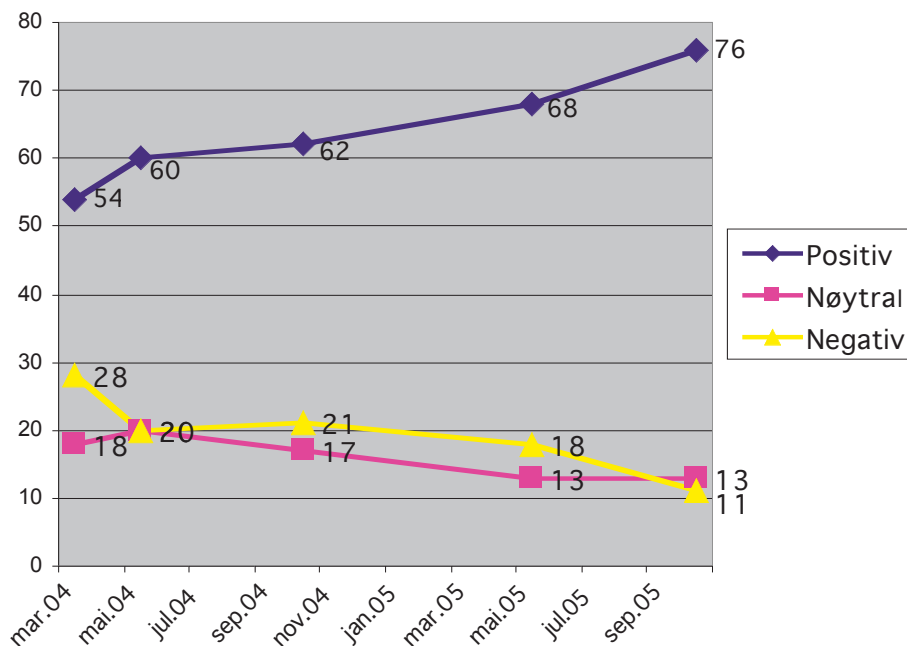
Det er de siste årene utført mange meningsmålinger i Norge om folks holdninger til røykfrie serveringssteder. Ordlyden i spørsmålene og svarkategoriene har variert, men i figur 13 og 14 har vi sammenliknet resultater fra undersøkelser foretatt på ulike tidspunkt med identisk målemetode.

I rekken av undersøkelser fra MMI og Norsk statistikk (fig 13) har ca 1 000 respondenter over 15 år på hvert tidspunkt fått spørsmålet "*1. juni 2004 ble det innført røykfrie serveringssteder i Norge. Hva synes du om at det ble røykfrie serveringssteder? Er du i hovedsak positiv, negativ eller nøytral?*" I de før omtalte undersøkelsene fra Statistisk sentralbyrå (fig 14, 15) ble spørsmålet stillet noe annerledes. Her skulle respondentene (16-74 år) tilkjenne sin vurdering på en skala fra 1 "helt uenig" til 7 "helt enig". I figur 14 og 15 har vi definert svar på skalanivå 1 og 2 som "negativ", svar i kategori 3, 4 og 5 er "nøytral", og svar 6 og 7 er "positiv".

8.2 Holdningsendringer i hele befolkningen

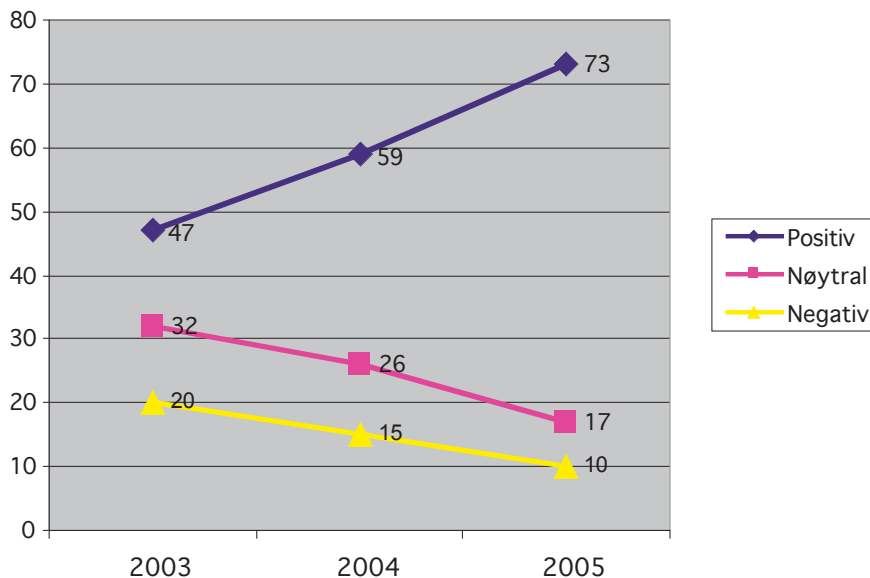
Figur 13 viser en holdningsdreining mot økt tilslutning til lovendringen, og at et stort flertall erklærer støtte. Dette bekreftes i figur 14 som også viser en økende oppslutning om røykfrie serveringssteder, og at andelen nøytrale og negative har gått ned. I lys av de begrensede tidsintervaller som er vist i de to figurene, må de observerte endringene karakteriseres som store.

Figur 13. Holdninger til røykfrie serveringssteder i mars og mai 2004 (Norsk statistikk), oktober 2004, mai og oktober 2005 (MMI).

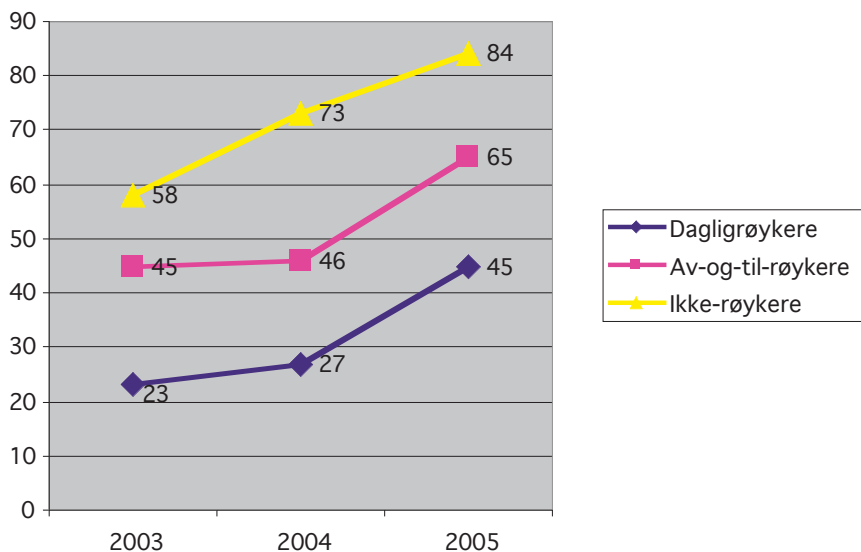

Det ble observert økende tilslutning til lovendringen både hos røykere og røykfrie (fig 15). Relativt sett vokste oppslutningen sterkest blant dagligrøykerne. Nærmere halvparten av disse (45%, N=290) var ved siste observasjon tilhengere av lovendringen, mens oppslutningen blant av-og-til-røykerne og ikke-røykerne var henholdsvis 65% (N=107) og 84% (N=868).

Figur 14. Holdninger til røykfrie serveringssteder i november 2003 (N=1302), november 2004 (N=1302) og november 2005 (N=1267). Kilde: Statistisk sentralbyrå.

Figur 15. Andel positive til røykfrie serveringssteder i ulike røyke kategorier i november 2003, november 2004 og november 2005. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

8.3 Opplutningen om lovendringen blant ungdom

I en landrepresentativ undersøkelse foretatt av Opinion blant 16-20 åringer i september 2004, oppga 73% (N=2378) at de var helt enig (57%) eller ganske enig (16%) i at serveringssteder i Norge skal være røykfrie. Selv om spørsmålet og svarkategoriene ikke var helt identiske med spørsmål i undersøkelser av den voksne befolkning, kan tilslutningen tyde på at lovendringen hadde enda større popularitet hos ungdom enn blant voksne.

8.4 Oppslutningen om lovendringen blant ansatte

Hetland & Aarø (2005) fant i en undersøkelse foretatt blant ansatte i serveringsbransjen rett før lovendringen trådte i kraft, at andelen som stilte seg positive til røykeforbudet (48%) var større enn andelen med negativ innstilling (30%). I lys av de synspunkter som til da hadde vært satt fram i mediedebatten, syntes forfatterne at dette resultatet var noe overraskende. Ett år etter lovendringen var andel positive økt til 60% (N=834) og andel negative redusert til 23%. Disse endringene vil bli nærmere analysert og kommentert i en kommende rapport fra evalueringsgruppen.

8.5 Opplever røykerne Røykeloven som mobbing?

I porteføljen av avisoppslag som SIRUS søkte opp om lovendringen for årene 2003 og 2004, finnes en rekke eksempler på at Røykeloven generelt og røykfrie serveringssteder spesielt blir framstilt som en mobbelov. I dette ligger det at myndighetenes adgangsbegrensninger for røyking har berøvet røykernes frihet og dertil lansert informasjonskampanjer egnet til å forsyne røykingen med et negativt symbolsk innhold.

<i>Gutten i Blårøyken. D Høybråten har tatt fra oss utelivets gleder (VG 01,12,04)</i>	<i>Syv av ti mer negative til røykere (Ap 26,5,03)</i>
<i>Røyke-flykter fra Forbuds-Norge (VG 9,6,04)</i>	<i>Den siste glødende Fr.p.'er (Ap 5,2,04)</i>
<i>Hysterisk forbudsdebatt (Ap 10,3,04)</i>	<i>Rett og slett for dumt (Dags 14,9,04)</i>
<i>De som ikke kan slutte. Røykeloven en klasselov (Klassek 4,3,04)</i>	<i>Harry på fortauet. Røykere fester hjemme (VG 27,6,04)</i>
<i>"Mulla Høybråten" overtar (Bt 3,12,03)</i>	<i>Lurte røykeloven (VG 7,6,04)</i>
<i>Det er en skandale (Ap 9,4,03)</i>	<i>Fyrte opp under Høybråtens "røykfrie lunsj" (VG 1,6,04)</i>
<i>Tar fra oss hobbyen vår (Ap 9,4,03)</i>	<i>Bingoen er røykernes fristed (Dags 3,6,04)</i>
<i>Jeg er provosert til å fortsette (Ap 18,6,03)</i>	<i>Kan dampe videre på danskebåten (Ap 30,5,03)</i>
<i>En ond lov (Bt 20,7,04)</i>	

Vår undersøkelse har vist at lovendringen ikke har ført til endringer verken i besøksfrekvens eller i selvrapportert trivsel blant røykerne. Videre erklærte kun 22% av dagligrøykerne (N=290) og 10% av av-og-til-røykerne (N=107) uenighet til røykfrie serveringssteder i 2005. I en undersøkelse foretatt av MMI ett år etter lovendringen, betraktet 56% (N=253) av dagligrøykerne og 71% (N=77) av-og-til-røykerne loven som vellykket, mens henholdsvis 31% og 14% mente loven ikke hadde vært vellykket. Dette indikerer at segmentet av potensielle mobbeofre blant røykerne må være begrenset.

8.6 Utenlandske studier av holdningsendringer

En rekke utenlandske undersøkelser har dokumentert økende tilslutning i befolkningen til lovpålagt røykfri servering. Disse har eksempelvis vært utført i California (Friis & Safer 2005, Tang et al 2003), Minnesota (Kottke et al 2001),

Massachusetts (Brooks & Mucci 2001), Hong Kong (Lam et al 2002) og South Australia (Miller et al 2002). Det er også registrert holdningsendringer blant ansatte. En undersøkelse fra California viste at andel ansatte som ønsket å arbeide i røykfrie lokaler økte fra 17% i 1998 til 51% i 2002 (Tang et al 2004). I samme periode hadde andelen som oppga å være opptatt av helseskadene ved passiv røyking økt fra 22% til 46%.

9. Endringer i luftkvalitet

Hetland & Aarø (2005) har i en tidligere publikasjon vist at lovendringen førte til en kraftig reduksjon i andel ansatte som var plaget av passiv røyking. Videre ble det registrert en klar reduksjon av luftkvalitetsproblemer som dårlig lukt, tørr luft eller innestengt luft. I perioden var det også en tydelig reduksjon i andel som rapporterte om generelle helseplager, og en moderat reduksjon i fraksjonen som hadde luftveisplager. Vi har innhentet informasjon om luftkvalitet fra gjestene.

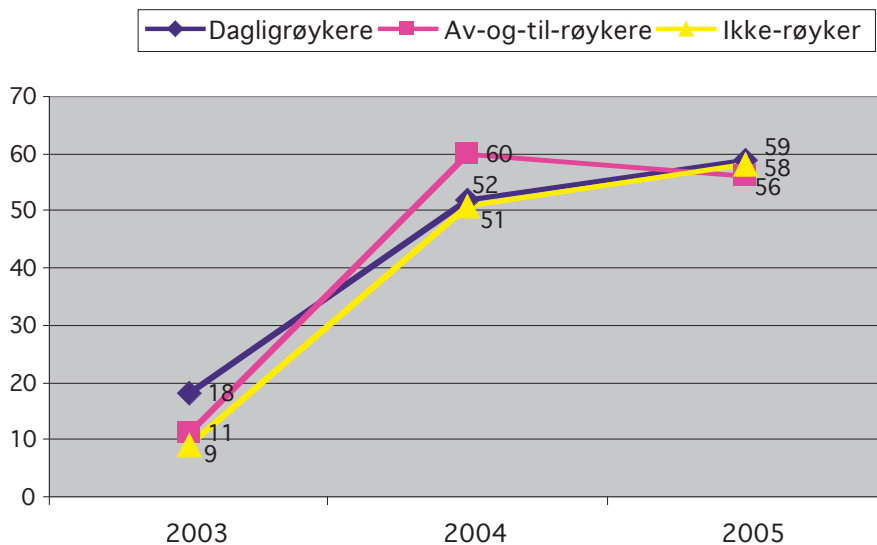
9.1. Datagrunnlag

Opplysninger om luftkvalitet ble hentet av Statistisk sentralbyrås røykevaneundersøkelser for årene 2003, 2004 og 2005. Disse er beskrevet tidligere. Spørsmålet som ble stillet var: *"På en skala fra 1 til 7, der 1 er svært dårlig og 7 er svært god, hvordan var kvaliteten på innelufta sist du var på a) pub/bar og b) restaurant?"* Under analysen ble personer under 18 år og 74 år utelukket. Kun respondenter som oppga at de oftere enn en gang i året lot seg servere på de to arenaene ble inkludert i analysen.

9.2 Endring i luftkvalitet på pub/bar

Figur 16 viser andelen som svarte alternativ 6 og 7 på skalaen, og dermed tilkjennega at luftkvaliteten på pub/bar var meget god. Etter lovendringen trådte i kraft var innslaget av de som rapporterte om god inneluft signifikant høyere både blant røykere og ikke-røykere. Økningen var meget sterk. Figuren viser dessuten at en signifikant høyere andel av dagligrøykerne enn ikke-røykerne rapporterte om god inneluft den gang innendørs røyking var tillatt i bestemte soner på pub/bar. En slik forskjell mellom røykegruppene ble ikke observert etter innføringen av røykfrie serveringssteder.

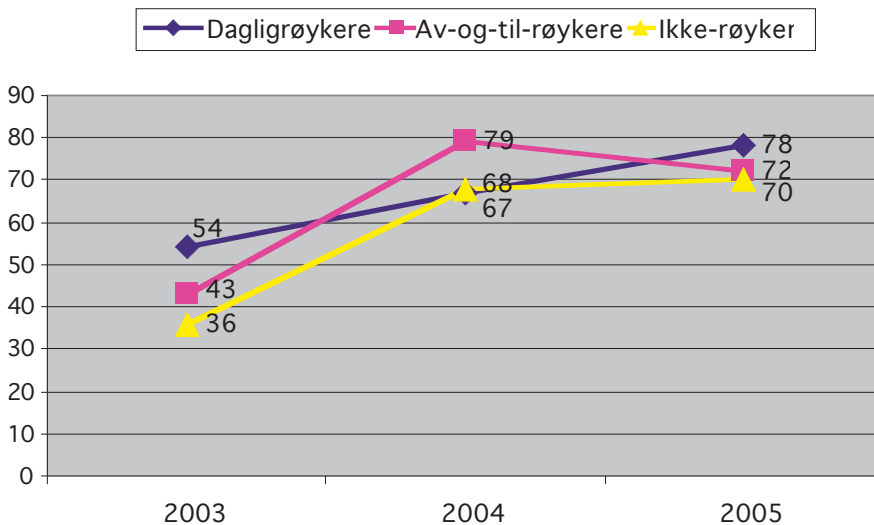
Figur 16. Andel som rapporterer om meget god kvalitet på inneluft ved siste besøk på pub/ bar. Personer 18-74 år med minst ett besøk per år. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

9.3 Endring i luftkvalitet på restaurant

Figur 17 viser at også luftkvaliteten på restauranter i signifikant større grad rapporteres å være bedre etter lovendringen. Tiltaket ser altså ut til å ha virket etter sin hovedhensikt. Resultatene viser dessuten at kvaliteten på innluften i restauranter (fig 15) i utgangspunktet ble betraktet som bedre enn på pub/bar (fig 14) den gang røykesoner var tillatt. Dette er også et funn som tidligere er rapportert (Knoff 1999). På dette tidspunkt gjenfinner vi også det samme mønsteret som ble observert for pub/bar, at en signifikant høyere andel av dagligrøykerne enn ikke-røykere rapporterer om meget god inneluft. Dette har sannsynligvis sammenheng med at tobakksrøyk i omgivelsesluft i mindre grad ble oppfattet som sjenerende av røykere enn røykfrie.

Figur 17. Andel som rapporterer om meget god kvalitet på inneluft ved siste besøk på restaurant. Personer 18-74 år med minst ett besøk per år. Kilde: Statistisk sentralbyrå.

9.4 Har lovendringen ført til høyere eksponering for passiv røyking blant barn?

Med ujevne mellomrom har evalueringsgruppen mottatt henvendelser om en eventuell negativ bieffekt av røykfrie serveringssteder for barn. Bakgrunnen er bl.a. en undersøkelse fra USA som viser at eksponeringen for passiv røyking hjemme (målt med kotinin i kroppsvæske) var større hos innbyggere – spesielt barn - bosatt i de amerikanske statene som hadde sterkeste adgangsbegrensninger for røyking på menneskelige rekreasjonsarenaer som for eksempel serveringssteder (Adda & Cornaglia 2006)¹⁰. I tillegg til stor medieoppmerksomhet, har rapporten også blitt brukt i forsøk på å hindre politiske vedtak om røykfrie serveringssteder bl.a. i England, Wales, Australia og Tasmania. Resultatene strider mot det overvekten av forskning på dette feltet har vist, at innføring av stadig flere røykfrie fellesarenaer

¹⁰ <http://econrsss.anu.edu.au/pdf/DP509.pdf>

ledsages av innstramninger for røyking også i private hjem (Gilpin et al. 2002, Soliman, Pollack, Warner 2004).

Våre data viser at norske røykere ikke har endret sin besøksfrekvens på pub, bar eller restaurant etter at røykfrie serveringssteder ble innført 1. juni 2004. Data viste også at salget av øl i dagligvarehandelen – som i overveiende grad konsumeres privat – ikke har økt etter lovendringen. Det er altså ikke noe i vårt materiale som skulle tilsi at røykere i større grad enn tidligere avstår fra å besøke serveringssteder og isteden blir hjemme.

I tillegg viser de årlige undersøkelsene fra Statistisk sentralbyrå at andelen hustander med totalt røykeforbud hjemme har økt signifikant fra 47% (N=1304) i 2003 til 59% (N=1271) i 2005, mens andelen som praktiserer røykeforbud med barn til stede gjennomgikk en ikke-signifikant økning fra 76% (N=1302) til 81% (N=1265) i samme periode. I husholdninger med røykere ble det ikke påvist signifikante endringer. Barn ser altså ut til å være bedre beskyttet mot passiv røyking enn tidligere, til tross for at de - i motsetning til alle voksne arbeidstakere - ikke har en lovfestet rett til røykfrihet. SIRUS har tidligere kartlagt hvor mange barn som ble eksponert for tobakksrøyk hjemme. Fra 1995 til 2003 ble andel eksponerte barn halvert (Rise & Lund 2005, Lund & Helgason 2005). Det er lite trolig at lovendringen i 2004 kan ha reversert denne trenden.

9.5 Utenlandske studier av endring i luftkvalitet

Ansatte i serveringsbransjen har vært en utsatt gruppe for eksponering av tobakksrøyk (Siegel 1993), og de fleste effektstudier av røykfrie serveringssteder er

derfor foretatt blant dem (Allwright et al 2005, Farrelly et al 2005, Hetland & Aarø 2005, Ellingsen et al 2005). Målingene har mest typisk vært utført ved selvrapportering eller ved analyse av biokjemiske markører for eksponering i kroppsvæske. Det er også utført partikkelmålinger i luft (CDC 2004). Mer sjelden har gjestene blitt brukt som informanter om luftkvalitet, men det har forekommet (Albers et al 2004). Undersøkelsene har det til felles at alle har funnet indikasjoner på luftkvalitetsforbedring.

10. Etterlevelse og håndheving

I sin undersøkelse blant ansatte viste Hetland & Aarø (2005) at etterlevelsen av lovens intensjon ble rapportert å være mye høyere med total røykfrihet enn med røykeforbudssoner. Total røykfrihet førte også til at alle typer håndhevingsproblemer ble redusert. Vi har innhentet informasjon om etterlevelse og håndheving fra gjestene.

10.1 Datagrunnlag

Opplysninger om håndheving og etterlevelse ble hentet fra de før omtalte undersøkelsene utført av Statistisk sentralbyrå i 2003, 2004 og 2005. Spørsmålet som ble stillet i 2003 var *"I hvilken grad tror du det vil bli problematisk å håndheve loven om røykfrie serveringssteder på henholdsvis a) pub/bar og b) restaurant? Svar på en skala fra 1 til 7, der 1 er i meget liten grad og 7 er i meget stor grad"* I 2004 og 2005 var spørsmålet *"I hvilken grad har du selv opplevd problemer knyttet til håndheving av loven om røykfrie serveringssteder på henholdsvis a) pub/bar og b) restaurant? Svar på en skala fra 1 til 7, der 1 er i meget liten grad og 7 er i meget stor grad"*. Under analysen ble personer under 18 år og over 74 år utelukket. Kun respondenter som oppga at de månedlig eller oftere besøkte pub/bar eller restaurant ble inkludert i analysen. Dette ble gjort for at informantene i størst mulig grad skulle ha et erfaringsbasert grunnlag for sine oppfatninger. Figur 18 viser andelen som har svart 6 og 7 på skalaen – altså de som har observert store problemer med håndhevingen.

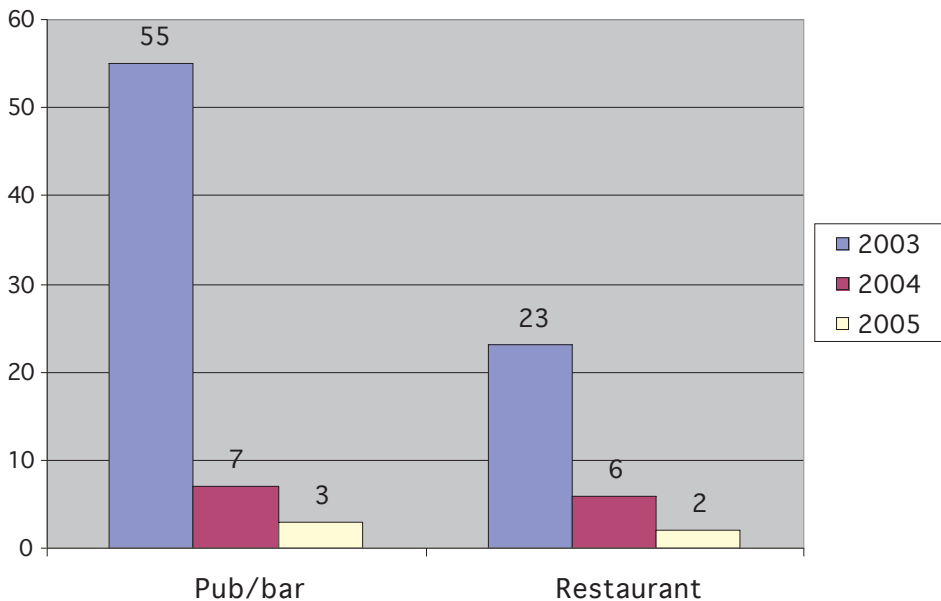
10.2 Resultater

Hele 55% (N=726) i 2003 trodde at loven om røykfrihet ville komme til å by på store håndhevingsproblemer på pub/bar (fig 17). To år etter lovendringer hadde imidlertid kun 3% (N=664) av det regelmessige pub/bar klientellet selv opplevd

store håndhevingsproblemer. Blant restaurantgjestene var det kun 2% (N=890) som hadde erfart problemer med håndhevingen av lovparagrafen. Her var det på forhånd forventet mindre problemer (23%, N=924) enn for pub/barsegmentet.

Selv om spørsmålet i 2003 kartlegger annen informasjon enn spørsmålene i 2004 og 2005, gir figur 18 en indikasjon på at håndhevingen av røykfrie serveringssteder har fungert bedre enn hva gjestene selv hadde fryktet på forhånd.

Figur 18. Andel blant regelmessige gjester som i 2003 antok at lovendringen ville føre til store håndhevingsproblemer (blå søyle), og andel blant regelmessige gjester som i 2004 (rød søyle) og 2005 (gul søyle) selv hadde erfart store håndhevingsproblemer. Kilde: Statistisk sentralbyrå

Det er kanskje grunn til å tro at røykere i større grad enn ikke-røykere har befunnet seg i situasjoner hvor de har opplevd håndhevingsproblemer på et serveringssted? Det ble imidlertid ikke observert signifikante forskjeller mellom røykere og ikke-røykere i grad av problemobservasjon verken i 2004 eller 2005.

En undersøkelse foretatt av MMI mindre enn tre uker etter lovendringen, viste at rundt 9 av 10 røykere 'alltid' hadde til hensikt å innrette seg etter loven (Lund & Rise 2004). Dette illustrerer høy grad av intendert etterlevelse. VG-redaksjonen foretok en ringerunde til 16 serveringssteder i de største byene primo juli 2004, og konklusjonen var at gjestene i høy grad respekterte loven (Eriksrud, Vebeustad, Lode 2004). Også overskrifter i vårt avismateriale gir en indikasjon på at etterlevelsen av røykfrihet ute på serveringsstedene har vært høy:

Her i byen fungerer røykeloven fantastisk (VG 27,3,04)

Vi bryter ikke røykeloven (Ap 29,6,04)

Knirkefri innføring av røykeloven (SA 7,6 04)

Ingen smugrøkte (Ap 2,6,04)

Ingen brudd på røykeloven (Ap 8,6,04)

Én bot etter et halvt år med røykeloven (Ap 29,12,04)

Spådommene gjort til skamme (VG 31,5,04)

Mediene rapporterte om noen episoder med demonstrasjoner uten at disse antok større målestokk. I Porsgrunn deltok drøyt 100 mennesker i et 'folketog mot røykeloven' (Altmann 2004). En SMS-aksjon igangsatt av en gruppe anonyme personer oppfordret publikum til sivil ulydighet ved å trosse loven og røyke inne i serveringslokalene. Både Reiselivsbedriftenes Landsforening (RBL) og Hotell og Restaurantarbeiderforbundet (HRAF) markerte raskt avstand til kampanjen (Pressemelding RBL 11,11,04). Fire berusede personer ble pågrepet etter å ha smurt 1400 tomater utover døra til Stortinget i protest mot lovendringen (VG nett 1,6,04), og under en presselunsj med helseminister Høybråten og LO-leder Valla tente flere av de framfotte opp sigaretter (Stenersen 2004). Foreningen Røykens Venner (<http://www.xn--rykensvenner-vjb.no/>) og foreningen Uteliv for alle har arbeidet

for å få rettslig godkjenning for private røykelosjer ved serveringsstedene (<http://www.dagbladet.no/kultur/2005/01/30/421839.html>) , (<http://www.aftenposten.no/helse/article797764.ece?service=print>), (Frydenlund 2004).

10.3 Utenlandske studier av etterlevelse og håndheving

The California Smoke-Free Workplace Law satte bl.a. et totalt forbud mot røyking på barer og restauranter fra 1998. I en oppsøkende undersøkelse av serveringssteder i Los Angeles County i perioden 1998-2002, fant Weber et al (2003) at loven i høy grad ble etterlevd av både ansatte og gjester. I en panelstudie av ansatte i serveringsbransjen i California viste at graden av intervensjon ved ulovlig innendørs røyking økte fra 43% rett etter lovendringen i 1998 til 82% i 2002 (Tang et al 2004). Etter tre måneder med røykfri servering i Boston fant også Skeer et al (2004) stor grad av etterlevelse. Lignende resultater er observert fra California (Tang et al 2003), New York (Hyland et al 1999), New South Wales (Chapman et al 2001) og South Australia (Miller et al 2002).

11. Andre virkninger av lovendringen

11.1 Gatebråk, naboklager, utendørs forsøpling og innendørs renhold

Som vist i kapittel 7.6 har serveringsbransjen i økende grad tilrettelagt for utendørs røyking med varmelamper, parasoller, vindskjerm og varmetepper. I tillegg har mange etablissementer søkt og fått innvilget mulighet for utendørs servering. To avisoverskrifter fra Aftenposten 5. august 2004 illustrerer at dette kan gi en negativ bieffekt av lovendringen: "*Kontinuerlig fest under vinduene*" og "*Bråk kan stoppe uteservering*". I Stavanger Aftenblad het det "*Røykekø kan gi problemer utenfor*" (SA 1,6,04). Tabell 3 viser at de ansatte i serveringsbransjen også kan informere om denne type negative bivirkninger fra lovendringen.

Nærmere halvparten av de ansatte på pub/bar og ca en tredel av ansatte på restaurant rapporterte at lovendringen medførte mer støy utenfor lokalet. Dette ser imidlertid ikke ut til å ha økt klageinngangen fra naboene (tab 3). Et stort flertall av de ansatte oppga at lovendringen hadde medført flere sneiper på gaten utenfor. Om dette blir oppfattet som et uventet problem eller kun en naturlig konsekvens, sier undersøkelsen ikke noe om. Tabell 3 indikerer imidlertid at lovendringen har ført til renholdsgevinster og arbeidsklær uten røykelukt.

Tabell 3. Andel ansatte på pub/bar og i restauranter som svarte 'helt enig' på spørsmålene nedenfor i september 2004 og mai 2005. Kilde: MMI

	Pub/bar		Restaurant	
	2004 (N=344)	2005 (N=283)	2004 (N=481)	2005 (N=408)
Etter innføringen av røykfrie serveringssteder...				
...har det blitt mer støy utenfor lokalet?	45	48	30	35
...har det kommet flere klager fra naboene?	17	21	10	12
...har det blitt mange sneiper på gaten utenfor?	70	58	54	66
...har det blitt lettere å holde lokalene rene?	43	63	48	64
...har arbeidsklærne blitt fri for røyklukt?	58	73	61	74

11.2 Serveringsbransjen som salgskanal for snus

Et datamateriale fra MMI samlet inn omtrent på det tidspunkt lovendringen trådte i kraft viste at 21% av røykende menn under 40 år rapporterte at lovendringen i stor grad (7%) eller noen grad (14%) hadde økt deres motivasjon for å bruke snus (Lund & Rise 2004). En undersøkelse fra Statistisk sentralbyrå utført i desember 2005 viste at 20% av røykende menn (N= 207) og 5% av røykende kvinner (N=193) hadde brukt snus som nikotinerstatning på steder det var forbudt å røyke (upublisererte tall SIRUS mars 2006). Til sammenligning var det kun 4-5% av hvert kjønn som hadde anvendt nikotintyggegummi eller annen nikotinerstatning på røykfrie arenaer. Dette illustrerer at snus benyttes som nikotinsubstitusjon, foretrekkes i større grad (menn) eller i samme grad (kvinner) som nikotintyggegummi, og at lovendringen oppfattes som en motivator for opptak av snus.

Det er på denne bakgrunn vi må forstå tobakksindustriens framstøt for å gjøre serveringsbransjen til en ny salgskanal for snusprodukter. Tabell 4 viser at ca en tredel av de ansatte på pub/bar rapporterer om salg av snus etter lovendringen,

mens dette var mindre vanlig før røykeforbudet. Tabellen viser at snusindustrien har vært aktive med salgsfremmende tiltak. De ansatte i restaurantbransjen rapporterer om mindre salg av snus enn fra pub/bar, men også der har distribusjonen økt etter lovendringen.

Tabell 4. Andel ansatte på pub/bar og i restauranter som svarte bekreftende på spørsmålene nedenfor i september 2004 og mai 2005. Kilde: MMI

	Pub/bar		Restaurant	
	2004 (N=344)	2005 (N=283)	2004 (N=481)	2005 (N=408)
Selger dere snus på det serveringsstedet du arbeider?	30	28	17	14
Solgte dere snus før innføringen av røykfrie serveringssteder?	6	11	5	7
Har serveringsstedet blitt kontaktet av snusprodusentene med tanke på å omsette snus?	27	35	15	21
Har serveringsstedet blitt tilbudt kjøleskap av snusprodusentene for oppbevaring av snus?	9	16	4	8
Har serveringsstedet blitt tilbudt spytebakker?	5	9	2	6

11.3 Røykevaner i befolkningen; opphør og rekruttering

De årlige undersøkelsene som Statistisk sentralbyrå utfører på tobakksvaner i befolkningen viser at andel røykere stadig går ned, mens andel snusbrukere stadig går opp. Disse trendene var imidlertid igangsatt før lovendringen ble satt i verk. Det er sannsynlig at tiltaket har påskyndet en allerede igangsatt utvikling, men det er vanskelig å isolere en eksakt effekt. De siste fem årene har myndighetene dessuten

satt inn en rekke andre røykeforebyggende tiltak som sannsynligvis også har bidratt til et mer negativt røykeklima.

To systematiske litteraturgjennomganger har påvist at innføring av røykfrie arbeidsplasser ikke bare beskytter mot passiv røyking, men også øker slutteraten og reduserer konsumet blant gjenstående røykere (Flictenberg & Glantz 2002, Levy & Friend 2003). Dette ble også funnet blant ansatte i norsk serveringsbransje (Hetland & Aarø 2005). Det er sannsynlig, men ennå ikke overbevisende undersøkt, at røykfrie serveringssteder også vil bidra til nedsatt røyking i befolkningen.

11.3.1 Røyking blant ungdom

Puber, barer, kafeer, diskoteker og lignende er naturlige kontekster for eksperimentering med tobakk, og et eksplisitt motiv bak lovendringen var å eliminere en rekrutteringsarena for røyking blant unge (jf kap 2). I en landsomfattende undersøkelse blant ungdom utført av Opinion i september 2004, ble dette spørsmålet stilt: *"Når det har blitt røykfritt på alle serveringssteder, har det ført til at du røyker mindre enn før, like mye som før eller mer enn før?"*

I aldersgruppen 18-20 år svarte 48% av røykerne (N=492) at de røykte mindre etter lovendringen. Tabell 5 viser imidlertid at svarene til en viss grad ser ut til å være styrt av den holdningen som røykerne hadde til røykfrie serveringssteder. Det indikerer at spørsmålet kanskje ikke produserer helt valide svar. På en annen side ble et lignende resultat også påvist i en toårig longitudinell undersøkelse av 2 623 ungdommer i alderen 12-17 år i Massachusetts (Siegel et al 2005). I regioner med røykfri servering fant forskerne at progresjon fra eksperimentering til etablert røyking var signifikant lavere (odd ratio 0.39, konfidensintervall 0.24 – 0.66) enn i regioner med svakere restriksjoner.

Tabell 5. Rapporterte endringer i røykevaner som følge av innføringen av røykfrie serveringssteder etter holdninger til lovendringen. Ungdom i alderen 18-20 år som røyker daglig eller av og til. Prosjekt. Kilde: Opinion

	Holdning til lovendringen					Total
	Helt enig	Ganske enig	Verken enig eller uenig	Ganske uenig	Helt uenig	
Røyker...						
...mindre enn før	62	55	43	49	29	48
...som før	31	41	53	45	65	46
...mer enn før	2	3	3	1	5	3
Ikke relevant	5	1	3	4	1	3
Sum	100	100	100	100	100	100
N	161	78	40	69	144	492

Gamma = .310 sig < 0,005

12. Konklusjon

Myndighetenes viktigste begrunnelse for å innføre røykeforbud på serveringssteder var å sikre ansatte i serveringsbransjen den samme beskyttelse mot passiv røyking som andre arbeidstakere hadde hatt siden Røykelovens § 6 ble iverksatt i 1988. Andre evalueringer har allerede vist at luftkvaliteten for de ansatte er kraftig forbedret, og at dette i sin tur har ført til reduksjon i luftveisplager og bedret helsestatus (STAMI 2005, Hetland & Aarø 2005). Vår undersøkelse viser at også gjestene rapporterer en dramatisk forbedring i inneluftkvalitet på serveringsstedene.

Den viktigste innvendingen mot lovendringen var at røykeforbudet kunne ha negative økonomiske konsekvenser for bransjen. Vår undersøkelse har vist at innberettet merverdiavgift fra serveringsbransjen (restaurant, pub & bar) til fylkesskattekontorene gikk tilbake 0,8% de første 12 månedene etter lovendringen sammenlignet med samme periode året før. I restaurantsegmentet i næringen var omsetningen nærmest uendret (- 0,6%), mens typiske drikkesteder som barer og puber – som har en vesentlig lavere omsetning enn restaurantbransjen - rapporterte noe større tilbakegang (- 4,4%). Selvrapportert besøksfrekvens fra gjester viste stor grad av stabilitet. Konkursstatisikk og sysselsettingsgrad viser heller ikke store endringer. Lovendringen ser ikke ut til å ha påført serveringsbransjen, sett under ett, store økonomiske tap. Det kan imidlertid ikke utelukkes at røykeforbudet har rammet spesielle segment i næringen.

Evalueringen har videre vist at røykerne i forkant av innføringen tilkjennega høy grad av intendert etterlevelse til røykeforbudet. Etter halvannet år med røykfri servering hadde kun 2-3% av gjestene observert håndhevingsproblemer med ordningen. De ansatte erfarte færre ubehagelige episoder og bedre etterlevelse av

total røykfrihet enn av røykeforbudssonene. Resultatene tyder på at ordningen ble etterlevd av røykerne og at håndhevingsproblemene var små.

Mens respektive 69% og 55% av dagligrøykerne før lovendringen trodde at røykfrie serveringssteder ville komme til å redusere deres trivsel på henholdsvis pub/bar og restaurant, så var det kun 38% og 32% som rapporterte om faktisk trivselsreduksjon halvannet år etter innføringen. Blant ikke-røykerne oppga henholdsvis 81% og 82% at trivselen hadde blitt forbedret på pub/bar og restaurant etter lovendringen. Ett år etter innføringen svarte hele tre av fire spurte at de ville ha beholdt ordningen med røykfrie serveringssteder dersom de hadde blitt stilt overfor et hypotetisk valg. Resultatene indikerer at lovendringen ikke viste seg å bli så ille som røykerne først hadde fryktet. Dette må forstås i lys av at store deler av serveringsbransjen hadde tilrettelagt for utendørs røyking med flere typer trivselshevende tiltak.

Siden den såkalte Røykeloven kom i 1988 og forbød røyking i lokaler som allmennheten har adgang, har synet på passiv røyking endret seg i befolkningen. Ved introduksjonen av røykfrie serveringssteder i 2004 var det langt flere som oppfattet passiv røyking som et helseproblem enn hva tilfellet var i 1988. Tilslutningen til lovendringen har hele tiden økt, og ved den foreløpige siste målingen i desember 2005 var tre av fire positive til røykfrie serveringssteder. Røykere og ikke-røykere var ganske samstemte i sine oppfatninger om Røykeloven i 1988, men i synet på røykfrie serveringssteder i 2004 ble det observert større avstand i holdninger. 84% av ikke-røykerne var positive til røykfrihet på serveringssteder i 2005, mens kun 45% av dagligrøykerne hadde samme oppfatning. To år tidligere var det imidlertid bare 25% av dagligrøykerne som var positive, så tilslutningen til røykfrie serveringssteder har vært raskt voksende også i den mest skeptiske gruppen.

Nærmere halvparten av de ansatte hevdet at lovendringen hadde medført mer støy utenfor serveringslokalet. Dette hadde imidlertid ikke medført at klageinngangen fra naboene hadde økt. Det ble også rapportert om flere sneiper ute på gaten foran ved inngangen, men det er ikke avklart om dette har representert noe stort og uventet problem. Blant gevinstene ved lovendringen, framholdt de ansatte bl.a. lettere renhold, arbeidsklær fri for røyklukt, bedre helsestatus og bedre luftkvalitet.

Evalueringen har vist at serveringsbransjen etter røykeforbudet har blitt en salgskanal for snus og en arena for snusbruk. Det er sannsynlig at lovendringen har påskyndet veksten i snusbruket her til lands. Det er også sannsynlig at lovendringen har påskyndet nedgangen i andel røykere i befolkningen, med det er vanskelig å isolere en eksakt effekt. Blant røykere i aldersgruppen 18-20 år oppga nærmere halvparten at røykeforbudet hadde fått dem til å redusere forbruket av sigaretter, men svarene var influert av den holdning ungdommene hadde til røykeforbudet og er dermed ikke helt valide. En undersøkelse fra USA viste at progresjon fra eksperimentering til etablert røyking var signifikant lavere i regioner med røykeforbud på serveringssteder. Våre data er ikke egnet til å kunne bestemme hvorvidt lovendringen har bidratt til den reduserte rekrutteringen av røykere her til lands

13. English summary

1.1 Background

Sixteen years after the Act Relating to the Prevention of the Harmful Effects of Tobacco – the Tobacco Act for short – came into general force, the ban on smoking was extended to all eating and drinking establishments as of June 1, 2004. The exemption enjoyed by the hospitality industry in the intervening years was at an end. Protecting employees in the food and drink sector from the effects of passive smoking in line with the rest of the workforce prompted the move. The authorities also wanted to do something about young people picking up the habit in clubs and discos. Many young people with asthma and allergies also found spending any length of time in eating and drinking establishments difficult because of the smoke. The final reason stated by the authorities concerned the difficulty reported by the trade to comply with the partial ban requiring businesses to provide smoking and non-smoking areas.

A motion to have the amendment evaluated was tabled when the bill was up for consideration in the Standing Committee on Health and Social Affairs and again during the parliamentary debate. There were several unknown quantities, among them the financial implications for the food and drink trade; the effect on patrons' enjoyment; and finally patrons' willingness to uphold the law. The evaluation was to be submitted within three years at the latest. SIRUS – Norwegian Institute for Alcohol and Drug Research – won the tender to conduct the evaluation.

1.2 Impact on sales, custom, bankruptcy rate and jobs in the eating and drinking trade

County value added tax records (reported by restaurants, pubs and bars) show a year-on-year fall of 0.8 per cent for the first twelve months of the amendment's lifetime. Sales in the restaurant segment were virtually unchanged (down 0.6 per cent), while predominantly drinking establishments like bars and pubs – where sales are significantly lower than the restaurant segment – experienced a slightly sharper reduction (down 4.4 per cent).

Food, wine, beer and mineral water/soft drinks are the sector's most sold products. Brewery records show a fall of 6.2 per cent in orders for beer from the sector 17 months into the total ban, compared with an earlier period of the same duration. It was not possible to obtain data from the other products. Because the difference in terms of total sales in the food and drink trade was marginal (down 0.8 per cent), beer sales probably fell more than the other products.

No difference was observed in the volume of beer sold by breweries to the retail sector following the law's amendment. This could indicate that the fall in the sale of beer from licensed premises was not offset by higher consumption rates in private contexts. Nor did a pattern emerge of regional differences in the sale of beer – between north and south for instance. One did note, on the other hand, a sharper seasonal drop in beer sales during the coldest months of the year.

It is difficult to determine how far the fall in beer sales in drinking establishments can be attributed to the change in the law per se. Many factors are likely to affect the volume of beer purchased by customers on licensed premises, such as price, customer spending power, climatic factors, price of beer from other sources

(supermarkets etc.), and accessibility (number of licensed businesses and opening hours). According to records at the Norwegian Meteorological Institute the first summer with a smoke free hospitality trade was colder and wetter than normal everywhere in the country except the counties in the high north. The previous summer, however, was warmer than normal over large parts of the country. The weather patterns of the two summers for which we compared beer sales were therefore quite different. SIRUS will be conducting analyses that allow us to isolate the amendment's impact on sales from other likely influences.

Besides sales figures, we have selfreports on visiting patterns from patrons before and after the change in the law. The surveys failed to find significant differences in self-reported trade levels either among smokers or non-smokers in the two periods. The survey questions were not completely clear, however, and the impression of stability may be exaggerated.

According to a longitudinal survey of employees in the food and drink trade, 70 per cent believed the law had little (31 per cent) or no impact (39 per cent) on business at their place of work. These responses serve to corroborate the evidence of the sales records, i.e., a reduction of 0.8 per cent. Almost a third of the respondents did say that the new law was to blame for a large fall in custom. Responses to this question correlated strongly with pre-reform respondent attitudes to the anticipated amendment. As information on custom, then, the validity of these data is limited.

Bankruptcies rose somewhat in the hotel and restaurant trade in the first two quarters into the total ban on smoking. But the rise occurred at a time of year when bankruptcies tend to rise anyway. It is therefore unclear whether the observed increase can be attributed to the reform.

There are seasonal variations in jobs in the sector too. Jobs fell slightly in the fourth quarter of the year of the amendment, compared with the same quarter in earlier years. The number of jobs is now back to normal. How much of the temporary set back was due to the amendment is hard to say.

The slight fall in sales of 0.8 per cent experienced by the Norwegian hospitality sector following the amendment of the law ties in with findings of a range of surveys abroad. As the research literature consistently reports, the ban on smoking in the hospitality trade has had little effect on business. Most of these surveys are conducted in geographical units (countries, states, cities) where the proportion of smokers is lower than in Norway, and the climate hotter. Given the slightly less auspicious conditions here, it came as something of a surprise to find the ban had such a small impact on business health of Norwegian hospitality sector.

1.3 Customer satisfaction

The absence of significant business-related set backs in the sector may have something to do with the fact that projected customer satisfaction levels anticipated before the reform failed to materialize. While 69 and 55 per cent respectively of daily smokers predicted their enjoyment as patrons of pubs/bars or restaurants would suffer, only 38 and 32 per cent reported impaired enjoyment in the event. This indicates that the total ban was not as bad as smokers had initially feared. We should add that a large percentage of businesses had taken steps to let smokers to smoke outside. Of the non-smokers, 81 and 82 per cent respectively enjoyed visiting pubs/bars and restaurants more after the ban's introduction. One year into the ban,

as many as three out of four respondents said they would retain the current total ban given the choice.

1.4 Attitudes towards smoke free eating and drinking establishments

Ever since the Tobacco Act came into force in 1988, which banned smoking in places open to the public, public attitudes towards passive smoking have changed. By the time of the 2004 reform, the percentage believing passive smoking represented a health risk was sharply higher than back in 1988. Support for the amendment has risen steadily, with the latest survey recording 75 per cent in favour.

Smokers and non-smokers tended to share the same opinion of the Tobacco Act in 1988, but had parted ways by 2004, with 84 per cent of non-smokers and only 45 per cent of smokers registering approval of smoke free food and drink businesses. Two years before this latter survey, however, only 25 per cent of non-smokers said they supported a total ban, so we can say that approval ratings have risen sharply in the least positive group.

Increasing public satisfaction with smoke free pubs and restaurants is moreover mirrored in a range of international attitude studies.

1.5 Air quality

While only one in ten patrons gave good marks to the indoor climate in pubs and bars under the system with separate smoking and non-smoking areas, six in every ten said air quality was very good following the change in the law. Likewise, the 40

per cent who considered the indoor climate to be very good in 2003 rose to 75 per cent in 2005.

1.6 Compliance and enforcement

Before the ban came into force, smokers anticipated high levels of compliance. Patrons have not observed compliance problems to any extent. Only 3 per cent of core customers of pubs/bars noted significant problems with compliance one and a half years into the ban, and only 2 per cent of the core customers of restaurants. Smokers were only minimally aware of compliance problems caused either by themselves or others. Staff reported fewer unpleasant episodes and better compliance with the total ban than with the law requiring separate areas for smokers/non-smokers.

1.7 Other effects of the law

Almost half of the employees claimed noise outside the premises had risen with the new arrangement. It had not led to a rise in complaints from neighbours, however. There was more litter in the form of cigarette butts in the street near the entrance to the establishment, but whether this represented a significant, unanticipated problem is unclear as yet. Some of the benefits of the change, according to staff, included easier cleaning, less smelly uniforms, improved health and air quality.

The evaluation found the hospitality trade had become a sales channel for snuff and snuff use arena. The reform probably accelerated the rise in snuff use in Norway, along with the drop in the number of smokers, but it is hard isolating a specific effect. While about 50 per cent of smoking respondents aged 18–20 said they

smoked less because of the ban, responses were influenced by attitudes to the reform and are therefore not altogether valid. However, a US study found a significantly lower chance of smoking experimentation leading to a full blown habit in areas with a ban on smoking in the hospitality sector. Our data do not allow us to determine whether the Norwegian reform has anything to do with the declining numbers observed here of people starting to smoke.

Referanser:

- Adda J, Cornaglia F. The effect of taxes and bans on passive smoking. Discussion paper no 509, jan 2006. The Australian National University, Centre for economic policy research.
- Advantage Marketing Information. Rhode Islander's attitudes towards smoking in restaurants and hotels. 1997. Access date: 13 September 2001. URL: <http://www.pmoptions.com/images/RhodeIsland.pdf>.
- Alamar BC, Glantz SA. Smoke-free ordinances increase restaurant profit and value Contemp. Econ. Policy 2004; 22:520-525 [[PDF](#)]
- Albers AB, Siegel M, Cheng DM, Rigotti NA, Biener L. Effects of restaurant and bar smoking regulations on exposure to environmental tobacco smoke among Massachusetts adults. M J Public Health 2004; 94 (11): 1959-64.
- Alberta Tobacco Control Centre. The economic impact of smoke-free restaurant bylaws. Edmonton: Alberta Tobacco Control Centre, 1999.
- Allen K, Markham V. Public opinions and attitudes towards creating smokefree bars in Western Australia. ACOSH, November 2001.
- Allwright S, Paul G, Greiner B, Mullally BJ, et al. Legislation for smoke-free workplaces and health of bar workers in Ireland: before and after study. BMJ, 2005; 331 (7525): 1117.
- Altmann C. Første protestmarsj mot røykeloven. Aftenposten 26.10.04.
- Applied Economics. Economic impact of the City of Mesa smoke-free ordinance: working paper 1. 1996. Access date: 8 August 2001. URL: <http://www.pmoptions.com/images/EconomicImpactMesa1.pdf>
- Applied Economics. Economic impact of the City of Mesa smoke-free ordinance: working paper 2. 1996. Access date: 9 August 2001. URL: <http://www.pmoptions.com/images/EconomicImpactMesa2.pdf>
- August K, Brooks L. Support for smoke-free bars grows stronger in California: California Department of Health Services, 2000.
- Auspoll. Philip Morris Public Opinion Survey; 2000 January.

Bakketeig L, Bjertnes E, Bottn G, Fugelli P, et al. Skadene ved passiv røyking ikke klarlagt. Aftenposten (morgenutgave) 19. januar 2003.

Bartosch W, Pope G. The effect of smoking restrictions on restaurant business in Massachusetts, 1992–1998. *Tobacco Control* 2002;11(suppl II):ii38–42. [[Abstract/Free Full Text](#)]

Bartosch W, Pope G. Preliminary analysis of the economic impact of Brooklines smoking ban. Massachusetts: Health Economics Research Inc, 1995.

Bartosch W, Pope G. The economic effect of smoke-free restaurant policies on restaurant businesses in Massachusetts. *J Public Health Manag Pract* 1999;5(1):53–62.

Bartosch W, Pope G. The economic effect of smokefree restaurant policies on restaurant businesses in Massachusetts. *J Public Health Manag Pract* 1999;5(1):53-62 [[PDF](#)]

Bialous S, Glantz S. Tobacco Control in Arizona. Institute for Health Policy Studies, University of California. 1997 [[Online](#)]

Bialous S, Glantz S. Tobacco control in Arizona. Institute for Health Policy Studies, University of California. 1997. Access date: 8 August 2001. URL: www.library.ucsf.edu/tobacco/az.

Biener L, Fitzgerald G. Smoky bars and restaurants: who avoids them and why. *J Public Health Manag Pract* 1999;5(1):74–8. [[Medline](#)]

Biener L, Siegel M. Behavior intentions of the public after bans in restaurants and bars. *Am J Public Health* 1997;87:2042–4. [[Abstract](#)]

Bjartveit K. Tobacco Control in Norway. Governmental Initiatives. An outline of the period 1964-93. Oslo: Directorate for Health and Social Affairs

Bourns B, Malcomson A. Economic impact analysis of the non-smoking bylaw on the hospitality industry in Ottawa. KPMG, 2001.

Brooks DR, Mucci LA. Support for smoke-free restaurants among Massachusetts adults, 1992-1999. *Am J Public Health* 2001; 91 (2): 300-3.

California State Board of Equalization. Report, 13 October 1998.

CCG Consulting Group Limited. The hospitality sector and a Vancouver smoking ban, 1995. Access date: 3 December 2001. URL: <http://193.78.190.200/evhosp/restaur/restaur.htm>.

CCG Consulting Group. The food services and hospitality sector and a metro Toronto smoking ban. 1996. Access date: 3 December 2001. URL: <http://193.78.190.200/evhosp/restaur/restaur.htm>.

CDC. Centers for Disease Control and Prevention. Indoor airquality in hospitality venues before and after implementation of clean indoor air law – Western New York, 2003. MMWR Morb Mortal Wkly Rep. 2004; 12; 53 (44): 1038-41.

Chamberlain Research Consultants. Smoking issues in Wisconsin. 1998. Access date: 13 September 2001. URL: <http://www.poptions.com/images/Wisconsin.pdf>.

Chapman S, Borland R, Lal A. Has the ban on smoking in New South Wales restaurants worked? A comparison of restuarnts in Sydney and Melbourne. Med J Aust, 2001; 174 (10): 512-5.

Chapman S. Other people's smoke: what's in a name? Tobacco Control 2003; 12: 113-4.

Charlton Research Group. Pacific Dining Car Restaurant and Southern California Business Association Survey. San Francisco, 1994.

City of Boulder Colorado. Tax receipt data, 1996.

Collins R. Interaction Ritual Chains. Princeton University Press, 2004.

Conference Board of Canada. The economics of smoke-free restaurants. Toronto, 1996.

Corsun D, Young C, Enz C. Should NYC's restaurateurs lighten up? Effects of the city's Smoke-free Air Act. Cornell Hotel Restaurant Adm Q 1996;37(2):25–33.[\[CrossRef\]](#)

Cremieux P, Oullette P. Actual and perceived impacts of tobacco regulation on restaurants and firms. Tobacco Control 2001;10:33–7.[\[Abstract/Free Full Text\]](#)

Decima Research. Focus group report on project visa for Imperial Tobacco. 1988. Access date: 24September2001.URL: <http://www.tobaccodocuments.org/view.cfm?CitID=5772634&GetListArrayIdx=.1&ShowImages=yes>

Decima Research. Ottawa residents back smoking ban by two to one. 2001. Access date: 19 October 2001. URL: <http://www.decima.ca/research/WhatsNew/011017.asp>.

Decima Research Inc. Public support grows for city's smoking by-law. Decima Research Inc. 2002. Access date: 26 August 2002. URL: <http://www.decima.ca/research/WhatsNew/index.asp?ID=57>.

Department of Community Medicine, University of Hong Kong, March 2002.
Det Kongelige Helsedepartement. Ot.prp. nr 23, 2002-2003

Douglas County Community Health Improvement Project. Douglas County Business Smoking Survey, June 2001.

Dresser J, Boles S, Lichtenstein E, et al. Multiple impacts of a bar smoking prohibition ordinance in Corvallis, Oregon. Pacific Research Institute, 1999.

Dresser L. Clearing the air. Wisconsin: Tobacco-Free Wisconsin Coalition, 1999.

Dunham J, Marlow M. Smoking laws and their differential effects on restaurants, bars and taverns. Contemporary Economic Policy 2000;18:326–33. [[Abstract/Free Full Text](#)]

Economists Advisory Group Ltd. The potential economic impact of a smoking ban in restaurants. The Restaurant Association, September 1998.

Edwards R. New Study: 76% of the North East hospitality trade back smoke free areas & over 90% of publicans recommend other pubs try one. 2000. Access date: 8 August 2001. URL: <http://www.ash.org.uk/html/press/000720.html>.

Ellingsen D, Skogstad M, Fladseth G, Daae HL et al. Lungfunksjon og eksponering for nikotin blant ansatte før og etter innføring av røykfrie serveringssteder. STAMI rapport 5/2005, Oslo.

Enterprise Marketing and Research Services. The effects of recent events on the Tasmanian hotel industry, November 2001.

Eriksrud GS, Veibenstad MA, Lode V. Livet etter Røykeloven. VG lørdag 10. juli, 2004.

Fabrizio McLaughlin and Associates Inc. Impact of smoking bans on smokers dining out patterns derived from national survey of adults smokers. 1995. Access date: 3 December 2001. URL: <http://www.forces.org/evidence/evid/bans.htm>.

Fabrizio McLaughlin and Associates Inc. Survey of New York City Restaurateurs. 1996. Access date: 3 December 2001. URL: <http://193.78.190.200/evhosp/fabnysrv.htm>.

Farrelly MC, Nonnemaker JM, Chou R, Hyland A, et al. Changes in hospitality workers' exposure to secondhand smoke following the implementation of New York's smoke-free law. *Tob Control* 2005; 14 (4): 236-41.

Fichtenberg C, Glantz S. Effect of smoke-free workplaces on smoking behaviour: systematic review. *British Medical Journal* 2002;325(7357):188 [[PDF](#)]

Field Research Corporation. A survey of California adults age 21 or older about smoking policies and smoke-free bars. California: California Department of Health Services, July 1997.

Field Research Corporation. A survey of California bar patrons about smoking policies and smoke-free bars: California Department of Health Services, March 1998.

Fletcher J. An analysis of sales tax receipts from restaurants with bars and free standing bars in Chico, California 1995–1997. California Department of Health Services, Tobacco Control Section, 1998.

Friis RH, Safer AM. Analysis of responses of Long Beach, California residents to the Smoke-free Bars Law. *Public Health* 2005; 119 (12): 1116-21.

Frydenlund S. Ruster seg til rettsak om røyking. *Østlandsposten* 8,12,04.

Gambie P. Economic impacts of smoking ban in Bellflower California. California Business and Restaurant Alliance (CBRA), 1991.

Gilpin EA, Farkas AJ, Emery SL, Ake CF, Pierce JP. Clean indoor air: advances in California, 1990-1999. *Am J Public Health*, 2002; 92 (5): 785-91.

Glantz S, Charlesworth A. Tourism and hotel revenues before and after passage of smoke-free restaurant ordinances. *JAMA* 1999;281:1911–18. [[Abstract/Free Full Text](#)]

Glantz S, Smith L. The effect of ordinances requiring smoke-free restaurants and bars on revenues: a follow up. *Am J Public Health* 1997;87:1687–93. [[Abstract](#)]

Glantz S, Smith L. The effect of ordinances requiring smokefree restaurants and bars on revenues: A follow up. Am J Public Health 1997;87(10):1687-1693 [[PDF](#)]

Glantz S, Smith L. The effect of ordinances requiring smokefree restaurants on restaurant sales
Am J Public Health 1994;84(7):1081-1085 [[PDF](#)]

Glantz S, Smith L. The effect of ordinances requiring smoke-free restaurants on restaurant sales. Am J Public Health 1994;84:1081–5. [\[Abstract\]](#)

Glantz S, Wilson-Loots, R. No association of smokefree ordinances with profits from bingo and charitable games in Massachusetts. Tobacco Control 2003; 12: 411-413 [[PDF](#)]

Glantz SA. Smokefree restaurant ordinances do not affect restaurant business. Period.
J Public Health Manag Pract 1999;5(1):vi-ix. [[PDF](#)]

Glantz S. Effect of smokefree bar law on bar revenues in California. Tobacco Control 2000;9(1):111-2 [[PDF](#)]

Glantz S, Charlesworth A. Tourism and hotel revenues before and after passage of smoke-free restaurant ordinances. JAMA 1999;281:1911-1918 [[PDF](#)]

Glantz S. Effect of smokefree bar law on bar revenues in California. Tobacco Control 2000;9:111–2. [\[Free Full Text\]](#)

Goldstein A, Sobel R. Environmental tobacco smoke regulations have not hurt restaurant sales in North Carolina. North Carolina Med J 1998;59(5):284-287 [[PDF](#)]

Goldstein A, Sobel R. Environmental tobacco smoke regulations have not hurt restaurant sales in North Carolina. North Carolina Med J 1998;59:284–7.

Haw SJ, Gruer L, Amos A, Currie C et al. Legislation on smoking in enclosed public places in Scotland: how will we evaluate the impact? Journal of Public Health 2006; 28: 24-30.

Hayslett J, Huang P. Impact of clean indoor air ordinances on restaurant revenues in four Texas cities. Bureau of Disease, Injury and Tobacco Prevention, Texas Department of Health, 2000.

Hetland J, Aarø LE. Røykevaner, holdninger til innføringen av røykfrie serveringssteder og opplevelse av håndhevingsproblemer i serveringsbransjen – en prospektiv panelundersøkelse. SIRUS skrifter 2/2005, Oslo.

Hetland J, Aarø LE. Røykfrie serveringssteder: luftkvalitet, helse og trivsel blant ansatte i serveringsbransjen. SIRUS skrifter 3/2005, Oslo

Hild C, Larson E, Weiss L, et al. Review of Municipality of Anchorage Chapter 16.65 – prohibition of smoking in public places. Institute for Circumpolar Health Studies, October 2001

Hodges I, Maskill C. Assessing the potential impact of restaurant and bar smoking bans on visitors to New Zealand. Auckland: Healthsearch, 18 January 2001.

Huang P, Tobias S, Kohout S, Harris M, Satterwhite D, Simpson D, et al. Assessment of the impact of a 100% smokefree ordinances on restaurant sales West Lake Hills, Texas, 1992-1994. MMWR 1995;44(19):370-372 [[Online](#)]

Huang P, Tobias S, Kohout S, et al. Assessment of the impact of a 100% smoke-free ordinances on restaurant sales - West Lake Hills, Texas, 1992–1994. MMWR Morb Mortal Wkly Rep 1995;44:370–2. [\[Medline\]](#)

Huron County Health Unit. Huron County Health Unit restaurant survey, June 1999.

Hyland A. Before and after smoke-free regulations in new taxable sales from eating and drinking places in New York State. New York: Roswell Park Cancer Institute, June 2002.

Hyland A, Cummings K. Restaurant employment before and after the New York City Smoke-free Air Act. J Public Health Manag Pract 1999;5(1):22–7. [\[Medline\]](#)

Hyland A, Cummings K, Nauenberg E. Analysis of taxable sales receipts: was New York City's Smoke-free Air Act bad for business? J Public Health Manag Pract 1999;5(1):14-21 [[PDF](#)]

Hyland A, Cummings K. Consumer response to the New York City smoke-free air act. J Public Health Manag Pract 1999;5(1):28–36. [\[Medline\]](#)

Hyland A, Cummings KM, Wilson MP. Compliance with the New York City Smoke-Free Air Act. *J Public Health Manag Pract*. 1999; 5 (1): 43-52.

Hyland A, Cummings K. Restaurateur reports of the economic impact of the New York City Smoke-free Air Act. *J Public Health Manag Pract* 1999;5(1):37–42. [\[Medline\]](#)

Hyland A, Cummings K, Nauenberg E. Analysis of taxable sales receipts: was New York City's Smoke-free Air Act bad for business? *J Public Health Manag Pract* 1999;5(1):14–21. [\[Medline\]](#)

Hyland A, Tuk J. Restaurant employment boom in New York City. *Tobacco Control* 2001;10:199–200. [\[Free Full Text\]](#)

Hyland A, Vena C, Cummings K, et al. The effect of the Clean Air Act of Erie County, New York on restaurant employment. *J Public Health Manag Pract* 2000;6(6):76–85.

Hyland A, Vena C, Cummings K, Lubin A. The Effect of the Clean Air Act of Erie County, New York on Restaurant Employment. *J Public Health Manag Pract* 2000;6(6):76-85 [[PDF](#)]

Inst.O. nr. 72. Innstilling til Odelstinget fra sosialkomiteen. 2002-2003.

Johnsrud N. Betalt av tobakksindustrien. *Arbeiderbladet* 20. april 1991.

Jones K, Wakefield M, Turnbull D. Attitudes and experiences of restaurateurs regarding smoking bans in Adelaide, South Australia. *Tobacco Control* 1999;8:62–6. [\[Abstract/Free Full Text\]](#)

Klepp KI, Solberg B. Røykelovens virkning på arbeidsmiljøet. En undersøkelse blant ansatte i Bergen kommune. *Tidskr Nor Lægeforen*. 1990; 110 (1): 22-5.

Knoff RH. Røyking ved servering: evaluering I sammendrag. Rapport. Oslo, rhKnoff, 1999.

Kottke TE, Aase La, Brandel CL, Brekke MJ et al. Attitudes of Olmsted County, Minnesota, residents about tobacco smoke in restaurants and bars. *Mayo Clin Proc*. 2001; 76 (2): 121-3.

KPMG Barents Group LLC. The expected economic impact on Spain of a ban in smoking in restaurants. Washington; 1997 April.

KPMG Peat Marwick LLP. The impact of California's smoking ban on bars, taverns and night clubs: A survey of owners and managers. Washington DC: KPMG, 1998.

KPMG. Proposed smoking ban: impacts on Hong Kong hospitality businesses. Hong Kong Catering Industry Association, September 2001.

Lam T, Chung S, Tam E, et al. Public opinion on smoke-free restaurants. Hong Kong: Department of Community Medicine, The University of Hong Kong, October 1995.

Laventhol & Horwath. Preliminary analysis of the impact of the proposed Los Angeles ban on smoking in restaurants. Los Angeles, 1990.

Levy DT, Friend KB. The effects of clean indoor air laws: what do we know and what do we need to know. *Health Education Research* 2003; 18 (5): 592-609.

Lilley W, DeFranco L. Massachusetts restaurant smoking ban 23 cities/towns: impact on restaurant jobs 1993–1995. 1996. Access date: 13 September 2001. URL: <http://www.pmoptions.com/images/MassRestaurant.pdf>.

Lilley W, DeFranco L. Restaurant jobs in New York City, 1993 through first quarter 1996, and the restaurant smoking ban. 1996. Access date: 13 September 2001. URL: <http://www.pmoptions.com/images/RestaurantJobs.pdf>.

Lilley W, DeFranco L. The impact of smoking restrictions on the bar and tavern industry in California. Washington: InContext Inc, 26 October 1999.

Lund KE. Norway: non-smoking rules means increased well-being. I: Durston J & Jamrozik K (eds.). *Tobacco and Health* 1990. The Global War. Perth, WA, 1990.

Lund KE. Samfinnskapede endringer i tobakksbruk i Norge i det 20. århundre. Dr. gradsavhandling. Institutt for sosiologi og samfunnsgeografi, Universitetet i Oslo, 1996.

Lund KE, Rise J. Mediekampanje om røykfrie serveringssteder våren 2004. SIRUS skrifter 1/2004, Oslo.

Lund M, Lindbak RL. Tall om tobakk 1973-2003. SIRUS skrifter 2/2004, Oslo.

Luk R, Ferrence R, Gmel G. The economic impact of a smoke-free bylaw on restaurant and bar sales in Ottawa, Canada. *Addiction* 2006; 101: 738.

Magzamen S, Glantz S. The new battleground: California's experience with smoke-free bars. *Am J Public Health* 2001;91:245–52. [[Abstract](#)]

Mandel LL, Alamar BC, Glantz SA. Smokefree Law did not affect revenue from gaming in Delaware. *Tobacco Control* 2005; 14:10-12 [[PDF](#)]

Mangurian C, Bero LA. Lessons learned from the tobacco industries' efforts to prevent the passage of a work place smoking regulation. *Am J Public Health* 2000;90:1926–30. [[Abstract/Free Full Text](#)]

Mason-Dixon Market Research. Maryland smoking regulation survey. 1996. Access date: 9 August 2001. URL: <http://www.pmoptions.com/images/Maryland.pdf>.

Masotti L, Creticos P. The effects of a ban on smoking in public places in San Luis Obispo California; 1991.

Maroney N, Sherwood D, Stubblebine W. The impact of tobacco control ordinances on restaurant revenues in California. Claremont, California: The Claremont Institute for Economic Policy Studies, 1994.

Markham V, Tong R. Reactions and attitudes to health (smoking in enclosed places) regulations 1999. 2001. Access date: 3 August 2001. URL: http://acosh.org/library_fr_set.htm.

Marlow M. An economic analysis of the Maine smoking ban: evidence from patrons and owners of businesses California Polytechnic State University, 1999.

Marlow M. The economic effect of smoking laws on bars and taverns. California Polytechnic University, 1998.

Martin Associates. Analysis of passenger expenditure profiles at Phoenix Sky Harbour International Airport in-concession survey. 1999. Access date: 13 September 2001. URL: <http://www.pmoptions.com/images/PHOENIX.pdf>.

McGhee S, Hedley A, Lam T. Does the government's proposal to create smoke-free catering facilities in restaurants, cafes, bars and karaokes influence the intentions of tourists to visit Hong Kong and to patronise catering venues. Hong Kong: Health Services Research Group,

Miller C, Wakefield M, Kriven S, Hyland A. Evaluation of smoke-free dining in South Australia: support and compliance among community and restaurateurs. *Aust NZ J Public Health* 2002 26 (1): 38-44.

Miller C, Kriven S. Community support for smoking bans in bar and gaming venues in South Australia. In: Tobacco control research and evaluation report 1998–2001. Adelaide: Tobacco Control Research Evaluation Unit, 2002.

Miller C, Kriven S. Smoke-free dining in South Australia: surveys of community attitudes and practices after 4 and 18 months. In: Tobacco control research and evaluation report 1998–2001. Adelaide: Tobacco Control Research Evaluation Unit, 2002.

MMI. Røyking på serveringssteder. Oslo, 1999.

MMI. Tabellrapport fra undersøkelse 11/10-14/10 2005

MMI. Tabellrapport fra undersøkelse 10/5 – 13/5, 2005

National Restaurant Association. Smoking in restaurants a consumer attitude survey. Washington DC, 1993.

Nord E. Kruttøyk og fredspipe. Epistler fra røykekrigens innside. Oslo: GriegBok AS, 2004.

Norsk statistikk. Tabellrapport fra undersøkelse uke 13, 2004.

Norsk statistikk. Tabellrapport fra undersøkelse uke 19, 2004.

Norsk statistikk. Tabellrapport fra undersøkelse uke 43, 2004.

NOU 2000:16. Tobakksindustriens erstatningsansvar. Norges offentlige utredninger. Statens forvaltningstjeneste. Oslo: 2000.

Observer. Innføringen av ny røykelov. Mediebildet i perioden 1. mai – 15. juli 2004.

Olsen AO, Nislen J. Krever utredning om passiv røyking. Aftenposten 19. januar 2003.

Pacific Analytics Inc. Box 5103 Victoria, BC, V8R 6N3. The economic impacts of the proposed amendment to the ETS regulation February 2001 [[PDF](#)]

Pacific Analytics Inc. The economic impacts of the proposed amendment to the ETS regulation. 2001. Access date: 3 August 2001. URL: <http://www.worksafebc.com/priority/smoke/pdfs/economicimpact.pdf>.

Parry J, Temperton H, Flanagan T, et al. An evaluation of the impact of the introduction of "non-smoking" areas on trade and customer satisfaction in 11 public houses in Staffordshire. *Tobacco Control* 2001;10:199–200. [[Free Full Text](#)]

Pedersen KS. Røykeloven og gjester ved brune serveringssteder. Konsekvenser, tilpasninger og vurderinger. NOVA Rapport 1/05, Oslo.

Pope G, Bartosch W. Effect of local smokefree restaurant policies on restaurant revenue in Massachusetts. Center for Health Economics Research, April 1997.

Price Waterhouse LLP. New York City restaurant survey. 1995. Access date: 8 August 2001. URL: <http://www.poptions.com/images/NewYork.pdf>.

Price Waterhouse. Potential effects of a smoking ban in the State of California. 1993. Access date: 9 August 2001. URL: <http://www.poptions.com/images/PotentialEconomicEffects.pdf>.

Pubco. Official figures from Ontario brewers confirm disastrous effects of smoking ban. Pub and Bar Coalition of Ontario. 2002. Access date: 26 August 2002. URL: <http://www.smokeinottawa.com/html/index.html>

Pubco. September Pubco survey confirms severe economic impact, job losses in its member bars and pubs. 2001. Access date: 28 November 2001. URL: <http://www.pubcoalition.com/html/>.

Ritch WA, Begay ME. Strange bedfellows: the history of collaboration between the Massachusetts Restaurant Association and the tobacco industry. *Am J Public Health* 2001;91:598–603. [[Abstract](#)]

Roper Starch. National survey of restaurants and bars/taverns: smoking policy and regulations. 1996. Access date: 9 August 2001. URL: <http://www.poptions.com/images/NationalSurvey.pdf>.

Sciacca J. A mandatory smoking ban in restaurants: concerns versus experiences. *J Community Health* 1996;21:133–150. [[Medline](#)]

Sciacca J, Eckram M. Effects of a city ordinance regulating smoking in restaurants and retail stores. *J Community Health* 1993;18:175–82. [[Medline](#)]

Sciacca J, Ratliff M. Prohibiting smoking in restaurants: Effects on restaurant sales *Am J Health Promot* 1998;12(3):176-184 [[PDF](#)]

Sciacca J, Ratliff M. Prohibiting smoking in restaurants: effects on restaurant sales. *Am J Health Promot* 1998;12:176–84. [[Medline](#)]

Scollo M, Lal A, A Hyland A, Glantz S. Review of the quality of studies on the economic effects of smoke-free policies on the hospitality industry. *Tobacco Control* 2003;12:13-20 [[PDF](#)]

Scollo M, Lal A. Summary of Studies Assessing the Economic Impact of Smoke-Free Policies in the Hospitality Industry. [VicHealth Center for Tobacco Control](#), Anti-Cancer Council of Victoria, 100 Drummond Street, Carlton, Vic, Australia, 61 3 9635 5123 August 2003 [[PDF](#)]
http://www.vctc.org.au/publ/reports/hospitality_paper_summary.pdf

Self-Serving Surveys: [The 30 Percent Myth](#). Consumer Reports, May 1994

Sepe E, Glantz S. Bar and Club Tobacco Promotions in the Alternative Press: Targeting Young Adults. *Am J Public Health* 2002;92:75-78 [[PDF](#)]

Sepe E, Ling P, Glantz S. Smooth Moves: Tobacco Bar and Nightclub Promotions Target Young Adults. *Am J Public Health* 2002;92:414-419 [[PDF](#)]

Shapiro T. Butt of the law hits restaurants. *Business Day*, 15 August 2001.

Siegel M, Albers AB, Cheng DM, Biener L, Rigotti NA. Effect of local restaurant smoking regulations on progression to established smoking among youth. *Tob Control*, 2005; 14 (5): 300-6.

Siegel M. Involuntary smoking in the restaurant workplace – a review of employee exposure and health effects. *JAM* 1993: 270 (4): 490-3.

Sollars D, Ingram J. Economic impact of the restaurant smoking ban in the city of Massachusetts, May 5 1999.

Soliman S, Pollack HA, Warner KE. Decrease in the prevalence of environmental tobacco smoke exposure in the home during the 1990's in families with children. *Am J Public Health* 2004; 94: 314-20.

Stanwick R, Thomson M, Swerhone P, et al. The response of Winnipeg retail shops and restaurants to a bylaw regulating smoking in public places. *Can J Public Health* 1988;79:226–30. [[Medline](#)]

Stenersen R. Fyrte opp under Høybråten "Røykfrie lunsj". VG nett 1,6,2004.

Stortingsforhandlinger 11. april 1988.

Stortingsforhandlinger nr 7. 18 mars - 8.april 2004.

Styring W. A study of the Fort Wayne (IN) restaurant smoking ban: has it impacted the restaurant business? Indianapolis: Hudson Institute, 2001.

Tang H, Cowling DW, Lloyd JC, Rogers T et al. Changes of attitudes and patronage behaviours in response to a smoke-free bar law. *Am J Public Health* 2003; 93 (4): 611-7.

Tang H, Cowling DW, Stevens CM, Lloyd JC. Changes of knowledge, attitudes, beliefs and preference of bar owner and staff in response to a smoke-free bar law. *Tob Control* 2004; 13 (1): 87-9.

Taylor Consulting Group. The San Luis Obispo smoking ordinance: s study of the economic impacts of San Luis Obispo restaurants and bars. San Luis Obispo, California, 1993.

The Craig Group Inc. West Virginia restaurants and taverns fear smoking bans would hurt business, 1998.

The Eppstein Group. 1997 statewide hospitality industry benchmark poll. 1997. Access date: 13 September 2001. URL: <http://www.pmoptions.com/images/Texas.pdf>.

The Publican Newspaper. Reading the smoke signals. Market Report 2001: smoking 2001. p 22.

US Surgeon General. The Health Consequences of smoking. US Departement of Health, Education & Welfare, Public Health Service, CDC PHS no 72-7516, 1972.

Wakefield M, Roberts L, Miller C. Perceptions of the effect of an impending restaurant smoking ban on dining-out experience. *Prev Med* 1999;29:53–6. [\[CrossRef\]](#) [\[Medline\]](#)

Wakefield M, Siahpush M, Scollo M, et al. The effect of a smoke-free law on monthly restaurant retail turnover in South Australia. *Aust NZ J Public Health* 2002;26:375–82. [\[Medline\]](#)

Yorkshire Ash. Popularity and impact on trade of smoke-free accommodation in the hospitality trade in Yorkshire; 2001.

Vedlegg: Overskrifter på avisartikler om lovendringen

- Bakgården redder oss. (VG 22.11.04)
Til kamp for røykeklubben (VG 2,10,04)
Lett liv uten røyk (VG 27,6,04)
Harry på fortauet. Røykere fester hjemme (VG 27,6,04)
Prompelukt har tatt over på byen (VG26,6,04)
Røyke-flykter fra Forbuds-Norge (VG 9,6,04)
Siste sneipen på kneipen (VG 1,6,04)
Måler helsen (VG 29,5,04)
Slutt for storrøyker (VG 27,5,04)
Klar for utepub (VG 28,3,04)
Kjempebra med barn på restaurant (VG 2,10,03)
15 års suksess (Ap 25,11,04)
Når nettene blir lange (Ap 8,10,04)
Blått lys for brune kafeer (Ap 4,10,04)
Smuget-jubel for bedre lunger (Ap 26,09,04)
Sitter gjerne ute hele året (Ap 22,6,04)
Sponser utesteder med varmelamper (Ap 22,6,04)
TV-fotball under åpen himmel (Ap 18,6,04)
Kristoffer slutter i dag (Ap 7,6,04)
Endelig kuktfri (Ap 2,6,04)
Holdt dampen oppe til det tolvte slaget skapte lovbytere (Ap 1,6,04)
Seks av ti vil ha røykfrie serveringssteder (Ap 27,5,04)
Røykerom blir lekerom (Ap 26,5,04)
Endelig røykeforbud (Ap 25,5,04)
50 000 Oslo- asmatikere klare for by'n (Ap 19,4,04)
En røykelov – to virkeligheter (Ap 14,4,04)
Røykefri og fornøyd (Ap 14,4,04)
Pinefull død for den irske pub? (Ap 30,3,04)
Ung kvinne offer for advokatstrid (Ap 5,11,03)
Har abstinensskap i restauranten (Ap 3,6,03)
Røykfritt og problemfritt (Ap 30,11,02)
Frykter sur røykevinter (Bt 20,9,04)
Røykekø kan gi problemer utenfor (SA 1/6 2004)
Knirkefri innføring av røykeloven (SA 7/6 2004)
Utestedene gir røykerne pils og bord i kulda (SA 29/10 2004)
Stor forvirring rundt Hauens røykerom (SA 22/12 2004)
Røykeloven gir politiet i Tromsø hodebry. (VF 14,11,04)
195 advarsler for brudd på røykeloven (VG 13,10,04)
Røykeloven har tatt sommerferie. (VG 26,07,04)
Tatt for brudd på røykeloven (VG 29,6,04)
Sigarbar uten sigar (VG 8,6,04)
Føler lovtolkning er røyke-bingo (VG 8,6,04)
Lurte røykeloven (VG 7,6,04)
Første dag gor røykepolitiet (VG 2,6,04)
Fyrte opp under Høybråtens "røykfrie lunsj" (VG 1,6,04)
Tomatprotest mot røykeloven (VG 1,6,04)
Flere savnet på dag én (VG 1,6,04)
Gratulerer med dagen! (VG 1,6,04)
Spådommene gjort til skamme (VG 31,5,04)
Innfører "røykernes giljotin" (VG 29,4,04)
Røykerne kan ikke straffes for lovbrudd (VG 19,4,04)
Sparket for røyking på pub (VG 1,4,04)

Lurer loven med røyke-buss (VG 30,3,04)
 Irske røykere ute i kulda (VG 29,3,04)
 Røyke-politi klare i 8 av 10 kommuner (VG 29,3,04)
 Kontroll må tas på alvor (VG 28,3,04)
 Ut med puben! (VG 28,3,04)
 Her i byen fungerer røykeloven fantastisk (VG 27,3,04)
 Halvparten av røykerne tror røykeloven vil bli brutt (VG 18,2,04)
 Bøtelegger innehavere av askebeget (VG 30,12,03)
 Taust om tobakkslukt (VG 21,10,03)
 Ordfører smugrøykte i fire år (VG 20,10,03)
 Røykeloven igjen (Dags 27,10,04)
 Må følge røykeloven (Dags 13,10,04)
 Bingoen er røykernes fristed (Dags 3,6,04)
 Vanskelig å få fritak fra røykeloven (Dags 1,6,04)
 Kampen mot røykeloven er tapt (Dags 23,5,04)
 Kjempebøter i Hallingdal (Dags 23,5,04)
 Galt at utestedene får alt ansvaret (Dags 24,5,04)
 Alle syke har rett til hjelp (Dags 9,4,04)
 Skjerper kampen mot røyken (Dags 10,4,04)
 Straffer ikke brudd (Dags 10,4,04)
 Nytteløst å anmelde lovbrudd (Dags 11,4,04)
 Umulig å gjennomføre (Dags 11,4,04)
 Utelivsansatte frykter juling (Dags 9,4,04)
 Slik omgår du røykeloven (Dags 3,12,03)
 SMS-opprør mot røykeloven (Ap 8,11,04)
 Tostrup kan få lovlig røykerom (Ap 27,10,04)
 Mulig smutthull i røykeloven (Ap 26,10,04)

195 advarsler for brudd på røykeloven (Ap 13,10,04)
 Tinghus-kafé blåser i røykeloven (Ap 27,8,04)
 Fortsatt røykfullt på Oslos bingoer (Ap 9,8,04)
 Kontinuerlig fest under vinduene (Ap 5,8,04)
 Bråk kan stoppe uteservering (Ap 5,8,04)
 Røykepolitiet slo til på uteserveringen (Ap 29,6,04)
 Vi bryter ikke røykeloven (Ap 29,6,04)
 Mange steder vil servere ute om vinteren (Ap 24,6,04)
 Nå kan vi røyke uten å fryse (Ap 24,6,04)
 Røyken er stumpet (Ap 8,6,04)
 Ingen brudd på røykeloven (Ap 8,6,04)
 Fritt frem for bingorøyking (Ap 3,6,04)
 Ingen smugrøykte (Ap 2,6,04)
 Hvem bør betale boten – utestedene eller røykerne? (Ap 1,6,04)
 Kulturmiks på Frogner (Ap 28,5,04)
 Rettstilstanden under den nye røykeloven (Ap 28,5,04)
 Røykepoliti unødvendig (Ap 26,5,04)
 Én mann skal kontrollere 700 utesteder (Ap 25,5,04)
 Tror gjestene vil vokte hverandre (Ap 25,5,04)
 Råd mot sure røykere (Ap 10,5,04)
 Røykeforbudet skal håndheves (Ap 3,5,04)
 Røykerne går fri, utestedet boten (Ap 19,4,04)
 Vanskelig å omgå forbudet (Ap 14,4,04)
 Hysterisk forbudsdebatt (Ap 10,3,04)
 Røykerne forbereder seg på bråk (Ap 18,2,04)
 Bastet og bundet (Ap 10,2,04)
 Mer makt i byrådet (Ap 6,2,04)
 Helsedepartementet lukker smutthull i røykeloven (Ap 22,1,04)

Det helsebringende forbud som løsning i norsk politikk (Ap 21,1,04)
 Røykepolitiet på plass før sommeren (Ap 15,1,04)
 Ingen tro på kontroll (Ap 15,1,04)
 Røykelov for begynnere (Ap 9,1,04)
 Bøtelegger innehavere av askebeger (Ap 30,12,03)
 Bryter røykeloven – blåser i straffen (Ap 15,12,03)
 Slåss mot smugrøyker i Sosialdepartementet (Ap 20,10,03)
 Nattesøvn til besvær (Ap 16,11,03)
 Kan dampe videre på danskebåten (Ap 30,5,03)
 Håndhevet røykeforbud – knivstukket og drept (Ap 15,4,03)
 Tapte kampen om dampen (Ap 9,4,03)
 Syv utesteder i Bergen hadde dårlig matsikkerhet (Ap 4,12,02)
 Halvparten bryter loven (Ap 6,3,02)
 Flatfyll uten skjenkekontroll (Bt 9,12,04)
 Storrazzia i sentrum i natt (Bt 26,11,04)
 Blæs i røykelova på tinghuset (Bt 27,8,04)
 Denne røyken kan koste 40 000 (Bt 25,7,04)
 En ond lov (Bt 20,7,04)
 Glassveggen må bort (Bt 1,7,04)
 Bergenserne respekterer røykeloven (Bt 7,6,04)
 Kontrollørene kommer (Bt 2,6,04)
 Inspeksjon fra første dag (Bt 27,5,04)
 Sier nei til å drive inn båter for staten (Bt 26,5,04)
 "Røyketilsynet" tillater ingen juksevegger (Bt 5,5,04)
 Øl-flom foran Bryggen (Bt 4,5,04)
 Råd vill utelivsbransje (Bt 13,5,03)
 Her er hygiene-verstingene (Bt 4,12,02)
 Regjeringen vil forby røyking på utesteder (Bt 29,4,02)
 Vil ha totalforbud mot røyk på restaurant (Bt 5,3,02)

Godt og vondt med røykeloven (SA 24/7 2004)
 Stabilt dårlig økonomi i Stavangers utebransje (SA 11/9 2004)
 Cobra stenger dørene (Dbla 26/10 2004)
 Salget av tobakk har gått ned. (VG 30,11,04)
 Konkurs etter ny røykelov. (VG 14,10,04)
 Brune kaféer må permittere (VG 6,7,04)
 Røykeloven redder uterestauranten (VG 1,7,04)
 Pubarbeidsplassene ryker (VG 16,6,04)
 Økt snussalg med røykeloven (VG 4,6,04)
 "Nødhavn" for røykerne (VG 4,6,04)
 Ølkranene strupes, røykeloven får skylda (Dags 3,12,04)
 Demonstrerte mot røykeloven (Dags 26,10,04)
 Mistet jobben da røykeloven kom (Dags 26,6,04)
 Ja til røykfrie hoteller (Dags 10,4,04)
 Ligger over lovens krav (Dags 10,4,04)
 Restaurantene gir opp røykeloven (Dags 10,4,04)
 Ligger over lovens krav (Dags 10,4,04)
 Noeske rockeklubber sliter (Ap 7,12,04)
 Har fått nok av fulle tenåringer (Ap 11,11,04)
 Spår boom for røykerom (Ap 29,10,04)
 Tviler på masseoppsigelser (Ap 26,10,04)
 Første protestmarsj mot røykeloven (Ap 26,10,04)
 Jazzfestivalen gikk med underskudd (Ap 17,8,04)
 Her er det ledige jobber (Ap 13,7,04)
 Permitteringer og oppsigelser (Ap 22,6,04)
 Siste trekk med gjengen (Ap 1,6,04)
 Røykfritt (Ap 1,6,04)
 Stengte dører for homsene (Ap 7,5,04)

Ikke glad for loven (Ap 14,4,04)
 Uteliv kan bli teltliv for røykerne (Ap 15,1,04)
 Inntekt halvert – jobben ryker (Ap 4,11,03)
 Brun, brunere, brunest (Ap 12,9,03)
 Newyorkere røykes ut (Ap 15,6,03)
 Oslos uteliv frykter konkursras (Ap 22,1,03)
 Utelivsbransjen føler seg narret (Ap 29,11,02)
 Et langt og kjedelig liv? (Bt 12,12,04)
 Travel kinotroniker (Bt 9,12,04)
 Engelen (Bt 19,10,04)
 Restaurantbaronene kvitter seg med utesteder (Bt 30,7,04)
 Slutt på kaffen til bingorøyken (Bt 29,7,04)
 Byens vakreste uteservering (Bt 4,7,04)
 Savner stamgjestene (Bt 13,6,04)
 Engelen (Bt 1,6,04)
 Lyser "mulla Høybråten" i bann (Bt 1,6,04)
 Frykter konkurser i restaurantbransjen (Bt 7,5,04)
 Vil bygge uterestaurant på taket (Bt 3,5,04)
 Mot utepils-rekord i sommer (Bt 30,4,04)
 Overtar Engelen (Bt 21,12,03)

Lei av røykende brannmenn (VG 5,12,04)
 Kreftrisikoen øker ved snusbruk (VG 15,11,04)
 Flere støtter røykeloven. (VG 6,11,04)
 Mulig smutthull i røykeloven. Røykerom. (VG 26,10,04)
 Eldresenter fikk røykelov (VG 7,10,04)
 Snusboom for jenter. (VG 26,07,04)
 Innfører røykeforbud hjemme (VG 2,7,04)
 Fikk ros av røykeslutt-generalen (VG 3,6,04)

Dette skjer når du slutter (VG 2,6,04)
 Et blås i riktig retning (VG 1,6,04)
 Guru slakter tvang (VG 1,6,04)
 Setter pris på en pris (VG 31,5,04)
 En siste sigarett (VG 31,5,04)
 Forbyr røyking på fotballkamper (VG 30,4,04)
 Forbyr røyking på stranden (VG 29,4,04)
 Nordmenn i snus og dus (VG 13,2,04)
 Får røyke på bar (VG 5,1,04)
 Høybråten ut av mørket (VG 30,12,03)
 Gode intensjoner (VG 27,12,03)
 Røykeloven fører til røykekutt (VG 26,12,03)
 Liker det ikke (VG 21,11,03)
 Røykerommene ryker (VG 21,11,03)
 Støtter regjeringsrøykerne (VG 7,11,03)
 Tente røyk på direkten (VG 31,10,03)
 Nå vil Gro forby røyking hjemme (VG 16,6,03)
 Humorist mot røykelov (VG 14,3,03)
 Snart slutt på røyk til maten (VG 4,3,03)
 Kongen blåser i røykeloven (VG 3,3,03)
 Togstasjon med nei til uterøyk (VG 12,12,02)
 Røykerne ut i kulden (VG 1,12,02)
 Røykeloven må gjelde hjemme (VG 24,9,02)
 Ja til røykeloven (VG 17,9,02)
 Blåser i røykerne (VG 16,9,02)
 Stumper røykeforbudet (VG 15,9,02)
 Vil forby røyking i kantinen (VG 14,9,02)
 Vil ha totalforbud mot røyk på restaurant (VG 5,3,02)
 Skeptisk til røykesoner (VG 28,2,02)
 All røyking på utesteder kan bli forbudt (VG 11,2,02)
 Gjør vinter-Oslo med barna (VG 6,2,02)
 Ikke røykere må klare å beskytte seg selv (Dags 13,10,04)
 Gjennomføring av røykeloven (Dags 12,10,04)
 Rett og slett for dumt (Dags 14,09,04)

Bingohaller slipper røykeloven (Dags 26,7,04)
 Røykeloven og jobben (Dags 12,7,04)
 30 prosent har prøvd å slutte (Dags 1,6,04)
 Ingen motstand igjen mot røykeloven (Dags 29,5,04)
 Røykemotstand opp i røyk (Dags 28,5,04)
 Statsråd strippet for sigarettstumping (Dags 26,5,04)
 Røykeloven vil gi psykiske lidelser (Dags 9,4,04)
 Reguleringsivrige stortingspolitikere (Dags 10,4,04)
 Fakta (Dags 10,4,04)
 Røykplagen (Dags 10,4,04)
 Røykeloven en gang til (Dags 10,4,04)
 Røykeloven (Dags 10,4,04) **2 stk**
 Lov og sigarett på Løvebakken (Dags 10,4,04)
 Farlig passiv røyking (Dags 11,4,04)
 Politiet blåser i røykeloven (Dags 11,4,04)
 Ubrukelig røykelov (Dags 11,4,04)
 Ny røykelov (Dags 10,4,04)
 Meningsløst hasjkrav (Dags 26,4,04)
 Skal granske effekten av røykeloven (Dags 14,4,04)
 Røyk og rolleblanding (Dags 9,4,04)
 Folkehelseinstituttet støtter røykeloven (Dags 9,4,04)
 De som ikke kan slutte. –klasselov (Klassek 4,3,04)
 En nær døren opplevelse (Ap 10,12,04)
 Julebordtragedien (Ap 8,12,04)
 Salget av tobakk har gått ned (Ap 30,11,04)
 Vil inn i varmen (Ap 29,10,04)
 Prisene betyr mye for konsumet (Ap 19,10,04)
 Drink på vent (Ap 2,10,04)
 Før eller etter kino (Ap 3,9,04)
 Sirkus på Tøyen (Ap 25,8,04)
 Hei, hvem slapp en? (Ap 20,8,04)
 Oslo full av farlige gassvarmere (Ap 23,7,04)
 Én av syv stumper røyken (Ap 10,7,04)
 De har for få steder å være, medgir byråden (Ap 9,7,04)
 Sobet og underfundig (Ap 8,7,04)
 Ukens premierer (Ap 7,7,04)
 Attføring billigere enn ttrygd (Ap 5,7,04)
 Krever røykeforbud i hjemmet (Ap 2,7,04)
 Her er Høybråtens kvinner (Ap 28,6,04)
 De er ikke lenger på bølgelengde med vanlige folk (Ap 26,6,04)
 Flere velger bort Kr.F. (Ap 26,6,04)
 Tjener på utendørs askebegre (Ap 24,6,04)
 Det er sikkert farlig (Ap 19,6,04)
 Høybråten får ny "superpost" (Ap 18,6,04)
 Kr.F vil fornye familiepolitikken (Ap 13,6,04)
 Oslos unge vil kutte røyken, viser måling (Ap 7,6,04)
 Narkomane får hjelp i sprøyterom (Ap 4,6,04)
 TV 2 beklager Høybråten-trussel (Ap 2,6,04)
 Flertallet ønsker røykerom (Ap 2,6,04)
 Rush til røyketelefonen (Ap 2,6,04)
 Her kan du klage på røykerne (Ap 1,6,04)
 Den lange kampen (Ap 1,6,04)
 Slottet blir røykfritt . . . i alle fall i prinsippet (Ap 1,6,04)
 Ønsker snusfornuft også i EU (Ap 29,5,04)
 Tidemann starter snusoffensiv (Ap 27,5,04)
 Ut med røyk, inn med snus (Ap 27,5,04)
 To slankekurer i Kr.F. – én ønsket og én uønsket (Ap 3,5,04)
 I møte med virkeligheten (Ap 28,4,04)

Det går på urter og ren vilje (Ap 21,4,04)
 TV-kampanje om røykeloven (Ap 20,4,04)
 Glad for å slippe en tur på gaten (Ap 16,4,04)
 Gjestene nektes – men ansatte får røyke selv (Ap 16,4,04)
 Hun trenger press for å slutte (Ap 16,4,04)
 Mange gode grunner til å holde på gammel vane (Ap 16,4,04)
 Fritt frem på 554 utesteder (Ap 15,4,04)
 Røykeloven gir askebegerrush (Ap 15,4,04)
 Okke kreative smutthull (Ap 14,4,04)
 En eksotisk nyhet (Ap 27,2,04)
 Stinn brakke i Bygdøy allé (Ap 16,2,04)
 Må gjennomføre andres politikk (Ap 6,2,04)
 Den siste glødende Fr.p.'er (Ap 5,2,04)
 Stadig flere unge stumper røyken (Ap 3,2,04)
 Det lykkelige bokvalg (Ap 2,2,04)
 Ny krangel om skatt i Regjeringen (Ap 20,1,04)
 Ting vi vil se mindre av i 2004 (Ap 15,1,04)
 Finnene skal få røyke på bar (Ap 5,1,04)
 Ny røykelov vil føre til røykekutt (Ap 26,12,03)
 Politikere og myndigheter manipulerer forskernes funn (Ap 5,12,03)
 Røykerommene forsvinner på Gardermoen (Ap 21,11,03)
 Ikke-røykere krever mer ferie (Ap 8,10,03)
 De styrer Oslo-natta (Ap 5,9,03)
 Jeg er provosert til å fortsette (Ap 18,6,03)
 Syv av ti mer negative til røykere (Ap 26,5,03)
 Røykeloven gjelder fra 1. juni neste år (Ap 23,5,03)

Streng, men rettferdig (Ap 16,5,03)
 Det er en skandale (Ap 9,4,03)
 Tar fra oss hobbyen vår (Ap 9,4,03)
 Motstand opp i røyk (Ap 4,4,03)
 Om porno, Mao og filtersigaretter (Ap 19,3,03)
 Høyre stemmer for røykeloven (Ap 21,1,03)
 New York får tøff røykelov (Ap 19,12,02)
 Gutten mot røyken (Ap 7,12,02)
 Det røykfrie California (Ap 12,9,02)
 Snart røykfritt uteliv i New York (Ap 11,8,02)
 Vil forby røyking på utesteder (Ap 29,4,02)
 Rekord i røykekutt (Ap 9,4,02)
 Jakten på en røykfri helaften (Ap 25,3,02)
 Utesteder på vei mot fullt røykeforbud (Ap 5,3,02)
 Ønsker totalforbud mot røyk på restaurant (Ap 5,3,02)
 Vil la døende få røyke på sykehus (Bt 28,12,04)
 Engelen (Bt 28,12,04)
 Gir seg selv et klapp på skulderen (Bt 16,12,04)
 Krever Fotballpuben fri for røyk (Bt 5,12,04)
 Salget av tobakk raser (Bt 30,11,04)
 En røykers bekjennelse (Bt 26,10,04)
 Får likevel røyke på scenen (Bt 22,10,04)
 Kostelig fakta (Bt 11,10,04)
 Må sensurere Ibsen-oppsetning (Bt 2,9,04)
 Dette får du ikke se på teater mer. (Bt 31,8,04)
 Vel blåst (Bt 1,6,04)
 Bord og stoler ut på fortauet (Bt 8,5,04)
 Romanen om røykeloven (Bt 19,4,04)
 Ny uteservering på Wessel (Bt 26,3,04)
 Mødrenes historie etterlyser et lerret (Bt 5,1,04)

Jakter på røykesmutthull (Bt 5,1,04)
Jakter på hull i røykeloven (Bt 2,1,04)
Rekodrmange motivert til røykekutt (Bt
31,12,03)

Bondeviks brokete bølging (Bt 20,12,03)
Varm forsvarer for Polet (Bt 18,12,03)
"Mulla Høybråten" overtar (Bt 3,12,03)
Passiv røyking koster liv (bt1,12,02)